МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Кафедра українознавства, культурології та історії науки

ДИСЦИПЛІНА «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ ДЛЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

для студентів першого курсу усіх спеціальностей

Харків
НТУ «ХПІ»
2021

Українська культура. Конспекти лекцій для дистанційного навчання: для студентів першого курсу усіх спеціальностей / О.О. Петутіна та ін. Х.: НТУ «ХПІ», 2020. 68 с.

Укладачі *Н. В. Вандишева-Ребро (тема 5)*
О. В. Гайдамачук (передмова, тема 1)
М. М.Красіков (тема 8)
В. В Маліков (тема 1)
М. М. Міщенко (теми 3, 7)
О. О. Петутіна (теми 2, 4)
Н. В. Фрадкіна (тема 6)

Рецензент *В. М. Скляр*

Затверджено на засіданні кафедри українознавства, культурології та історії науки. Протокол № 10 від 26 січня 2021 р.

ПЕРЕДМОВА

Культура – це не те, що ми споглядаємо. Культура – це те, *чим, як і задля чого* ми живемо. У кожну епоху люди стикалися з викликами. І те, як певна спільнота відповідала на них, визначало своєрідність культури кожного народу. Неочікуваним викликом для всіх культур у XXI столітті стала пандемія, яка змусила кожного підлаштовуватися під мінливі умови співжиття. Викликом ця пандемія стала і для системи освіти. Але кожен виклик дає шанс на розвиток. Дистанційна форма навчання, яка щодалі здобуває більший запит і попит, попри її недоліки, надає багатий інструментарій для саморозвитку, самоорганізації, раціонального планування свого часу, для співпраці в малих і великих групах, а також для індивідуального консультування. Новими явищами в культурі під час тривалих карантинних обмежень стали не тільки онлайн-вистави в театрах, онлайн-трансляції новинок кіно, онлайн-фестивалі, онлайн-виставки й онлайн-екскурсії музеями, а й онлайн-лекції та онлайн-семінари в університетах.

Вивчення дисципліни «Історія та культура України», зокрема модулю «Українська культура», у дистанційному чи змішаному режимі навчання може стати справжнім відкриттям і захопливою віртуальною мандрівкою в часі та просторі, якщо творчо включитися в активне опанування навчального матеріалу, а не чекати, що знання має чарівним способом з'явитися у вашій голові тільки тому, що ви зручно розташувалися у кріслі, вчасно налаштували відео, мікрофон та навушники і цілковито перетворилися на слух. Якісне технічне забезпечення, безперешкодне Інтернет-з'єднання і ваша свідома присутність – це, без сумніву, важливо. Але по-справжньому опановувати матеріал ви почнете тільки тоді, коли ставитиме питання і самотужки включатимеся у процес активного пошуку відповідей. Коли формуватимете свою думку, спираючись на власний досвід, не боячись помилятися, визнавати помилки і не здаватися. Коли знайдені суперечності, протиріччя чи «білі плями» надихатимуть вас на справжнє дослідження. Коли ви припинете пручатися критичному мисленню і зважитеся чути більше однієї думки (бачити більше однієї точки зору) на актуальні проблемні питання. Саме тоді навчання стане для вас безцінним життєвим досвідом, а навчальний матеріал назавжди закарбується у вашу пам'ять.

Авторський колектив навчального посібника «Українська культура. Конспекти лекцій для дистанційного навчання» пропонує таку «дорожню карту» вашої мандрівки теренами історії вітчизняної культури: почати з теорії, ключових категорій та концепцій культури, щоби потім з цим «багажем» рушити на старт марафону, а саме – поміркувати про зародження культури та її перші кроки впродовж первісної та античної епох. Опісля на вас чекатимуть зупинки в Середньовіччі, у Ренесансі, Новому та в Новітньому часах й – нарешті – в су-

часній культурі. Особливим подарунком на фініші вам пропонується екскурсія теренами культури Слобожанщини. Ця дорожня карта зорієнтована на традиційну історичну типологію європейської культури, оскільки саме в її контексті розвивалася культура українського народу. Бажаємо свіжих вражень від здобуття знань, а також натхнення на звершення і творчі здобутки! ***Sapere aude!***

ТЕМА 1. СУТНІСТЬ І КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

План

1. Поняття культури, її структура та функції.
2. Культурна різноманітність. Етнічна і національна культура.
3. Класичні та сучасні концепції української культури.

Культура як явище виникла синхронно з людиною, і тому історія культури починається за первісних часів, щойно поведінка людиноподібної істоти почала відрізнятися від поведінки інших соціальних тварин.

Поняття ***культура*** походить від латинського *cultura*, що первісно означало вирощення, оброблення землі, ґрунту, і це від самого початку накладає відбиток на характер культури як соціального явища та підкреслює активну роль в ній людини. Проте вже в античну добу, зокрема в працях славетного римського оратора **Цицерона** (106–43 р. до н. е.), це слово починає використовуватися у значенні ступеня духовної досконалості людини, розвитку її розумових здібностей. Статус поняття культура здобула у добу Просвітництва (XVIII ст.), коли оптимістична віра у безмежні можливості розуму обіцяла знайти раціональні методи удосконалення людини й суспільного устрою, відповідно до людської природи. І надалі це поняття набувало нових відтінків в межах уявлень про освіченість, вихованість, обізнаність, ступінь досконалості та майстерності. У новітній час культура стає філософським поняттям, а також предметом вивчення окремої науки – культурології – завдяки працям американського антрополога та етнолога **Леслі Елвіна Вайта** (1900–1975).

Культура – це сукупність способів і продуктів людської діяльності, що охоплює сфери матеріального та духовного виробництва. Відповідно традиційним є її розподіл на матеріальну та духовну. Під ***матеріальною культурою*** ми розуміємо результати предметно-практичної діяльності людини, які створені насамперед з прагматичною метою та використанням технічних навичок і спрямовані на задоволення певних суспільних потреб. Це – споруди та будівлі, комунікації та транспортні засоби, прилади та пристрої, які мають об’єктивну собівартість і безпосереднє функціональне призначення. Інший же вид цінностей, що відносяться до ***духовної культури***, створюються в першу чергу задля задоволення духовних потреб та реалізації відповідних здібностей людини; їх значущість не вимірюється у грошових категоріях. До духовної культури відносять релігію, міфологію, філософію, мораль, мистецтво, науку, правові та політичні системи, традиції, звичаї, що є фрагментами соціокультурного простору.

Саме в суспільстві реалізуються основні ***функції культури***: 1) ***ціннісна*** – культурний розвиток відображає процес утворення матеріальних і духовних

цінностей, формує у людини систему ціннісних орієнтацій, передусім моральних; 2) ***світоглядна*** –утворення цінностей впливає на світосприйняття людини в цілому, визначає фундаментальні життєві принципи, ставлення до світу, природи, тварин, надприродного та до самої себе; 3) ***інформаційна*** – культура становить величезний масив інформації про людину і світ, минуле і сьогодення, а також створює прогнози на майбутнє; 4) ***пізнавальна*** – процес культурного розвитку людини відбиває процес пізнання себе та світу, набуття інтелектуальної та духовної зрілості, соціальної адаптації до навколишньої реальності; 5) ***комунікативна*** – культура створює простір спілкування, в якому відбувається постійний обмін інформацією, знаннями, досвідом, як у словесній (вербальній) формі, так і за допомогою жестів, міміки, символів, знаків, кодів тощо; 6) ***нормативна*** – етичні, релігійні та правові норми становлять ідеологічний каркас відповідних вчень та концепцій, є суттєвим сегментом культури та одним із її формотворчих чинників; 7) ***виховна*** – культурний досвід людини визначає рівень її обізнаності, освіченості, духовної зрілості, позитивно впливає на ступінь вихованості, толерантності, поваги до інших, поведінку в суспільстві; 8) ***гедоністична*** (від грец. hēdonē – насолода, приємне самопочуття) – відпочинок і дозвілля є необхідним компонентом існування людини, засобом оновлення її духовного, психічного, емоційного стану.

Межа, що існує між матеріальною та духовною культурою, умовна. Наприклад, архітектура – мистецтво будівель та споруд з різних матеріалів – є важливою складовою матеріальної культури. Разом з тим вона відображає певний рівень не тільки інженерної майстерності, технології, але й розуміння пропорції, гармонії, використання масштабу, пластики, кольору, тобто естетичні уявлення митця та епохи.

Сутність культури осмислюється і через її співвідношення з природою та цивілізацією. Суб'єктом культури виступає людина, а об'єктом її творчих зусиль, перетворюючої діяльності – навколишній світ, природа. Видатний представник французького Просвітництва **Жан-Жак Руссо** (1712–1778) вважав тубільців більш природними, щирими у своїх почуттях, словах та вчинках, тоді як культуру – штучним та недосконалим витвором людського розуму. Засновник німецької класичної філософії **Іммануїл Кант** (1724–1804), навпаки, розглядав природу як втілення тваринного, злого начала, на відміну від культури – світу свободи і добра.

Природа має внутрішні механізми забезпечення власного буття, циклічності, боротьби за виживання, у ході якої припиняють своє існування ті біологічні види, які не можуть пристосуватися до географічних, кліматичних, температурних і т. п. змін. На відміну від природного середовища, культура є творінням людини й потребує її участі в тому комунікативному та соціальному просторі, який вона створює. Культура реалізує властиві їй функції не тільки на рівні індивіда, а й певної етнічної, релігійної, професійної або іншої спільноти, суспільства, людства в цілому.

Щодо ***цивілізації*** (від лат. civilis – громадянський, суспільний), то культура може виступати її синонімом, особливо коли йде мова про давні епохи. Але ці поняття можуть й протиставлятися. Французькі філософи епохи Просві-

тництва вважали «цивілізованим» тільки таке суспільство, яке покладалося на ідеали справедливості і розуму. Хоча варто зважати на цілу низку аргументів проти такого ототожнення. І. Кант вірив у прогрес людства і виділяв у ньому три стадії: культуру – цивілізацію – моральність. У західно-європейській традиції споріднені «культура» і «цивілізація» розототожнюються як самодостатнє і залежне поняття: культура існує сама собою, тоді як цивілізація є «порожньою», якщо не містить в своєму осерді культури. **Норберт Еліас** (1897–1990) звертає увагу, що французи й англійці мислять в цьому понятті «політичні чи економічні, релігійні чи технічні, моральні чи суспільні факти», а німці – «досягнення, але також і поведінку», незалежно від її досягнень. Серед мислителів, які особливо наполягали на специфіці поняття «цивілізація», виділяються **Микола Данилевський** (1822–1885), **Арнольд Тойнбі** (1889–1975) і **Освальд Шпенглер** (1880–1936). Так, «цивілізації» для Данилевського і Тойнбі – замкнені суспільні організми, які живуть, взаємодіють і тим самим формують всесвітню історію. Але Шпенглер приписує поняттю «цивілізація» універсальний і разом з тим негативний сенс, називаючи так заключний етап розвитку будь-якої культури-організму, щойно, «старіючи», вона починає неухильно занепадати. Саме з переходом в цивілізацію, на його думку, пов'язаний занепад цілих народів та переривання культурно-історичних періодів, зникнення життєздатності, творчого потенціалу людини та культури, втрата прагнення до творчості, любові, поезії, вмирання духу свята та гри.

При протиставленні понять під культурою розуміється насамперед процес та результат творчої, інтелектуальної, власне духовної діяльності людини, а під цивілізацією – машинний, або ширше – науково-технічний розвиток людства, безперечно пов'язаний не тільки з поступовим покращенням умов життя, підвищенням його комфортності та технічної досконалості приладів та пристроїв, що його забезпечують, але й з певними внутрішніми суперечностями та іноді негативними наслідками. Що характерно, запит на обидва поняття – «культура» і «цивілізація» – актуалізувався у XVIII–XIX ст. в ситуації посиленого інтересу до національних історій як підвалин розбудови національних держав. Відкрилося поле для дискусій про унікальний шлях кожної культури на противагу усталеному погляду на розвиток як універсальний алгоритм.

Матеріальні та духовні цінності, створені культурою, визначають її значущість в загальній історії людства, потенціал, життєздатність цієї культури. На думку **Дмитра Лихачова** (1906–1999), саме культура перетворює населення, мешканців певної території на етнічну спільноту, свідому націю. Існування культури народу означає наявність певного культурного простору, цілісного культурного та історичного минулого. Культура – це «те, що значною мірою виправдовує перед Богом існування народу і нації».

Культура змінюється в часі і просторі, а неповторність і множинність особливостей, властивих соціальним групам і спільнотам людей, формують культурну різноманітність. Вона яскраво проявляється у бутті народів, які складають людство. З-поміж інших типів людських спільнот ***етноси*** (саме таким науковим терміном називають народи) вирізняють наступні властиві їм, хоча і різною мірою, найважливіші ознаки: 1) власне ім'я; 2) міф про спільне походження, який містить

ідею спільного витоку в часі й просторі та сприяє формуванню відчуття певної спорідненості етносу; 3) спільну історичну пам'ять, що включає спогади про героїв, значущі для етносу події та їхнє увічнення; 4) один чи кілька елементів спільної культури, серед яких, – релігія, звичаї, мова, мистецтво тощо; 5) прив'язаність до батьківщини; 6) усвідомлення своєї єдності.

Елементи соціо-культурної спадщини етносу, що передаються від покоління до покоління і зберігаються у свідомості та укладі народного життя протягом тривалого часу, утворюють його ***етнічні традиції.*** Це той узагальнений досвід, котрий накопичується та відтворюється в етнічній спільноті. Він охоплює суспільні настанови, норми поведінки, цінності, звичаї, ритуали у різних сферах соціального та приватного життя та проявляються в народному побуті. Побутову культуру складають форми виробничої діяльності, ремесла та промисли, знаряддя праці, господарські та житлові споруди, їжа, одяг, прикраси, сімейні та громадські відносини тощо.

Проте самої наявності традиційно-побутової культури недостатньо для того, щоб етнічна спільнота виступала суб'єктом історичного процесу та отримала визнання в межах держави і світового співтовариства. А це необхідно для економічного добробуту, громадянських прав, освітніх можливостей членів етнічної спільноти, забезпечення її колективних прав, культурної та політичної автономії аж до повного суверенітету над територією її компактного проживання.

У міру того, як етнічна спільнота шляхом політичних дій досягає успіху у здобутті та утвердженні групових прав, вона стає ***нацією***. Її формування відбувається в результаті складної взаємодії етнічних, соціальних, економічних, релігійних, політичних та правових чинників. Розрізняють етнічні та громадянські нації. Ядром формування нації виступає окрема етнічна культура, а для національної ідентичності найважливішим є усвідомлення спільності мови, звичаїв та інших культурних чинників. Громадянська нація виникає на основі політичної одиниці (держави), а національна ідентичність формується на засадах приналежності до єдиної суспільно-політичної системи та визнання її цінностей.

За визначенням **Ентоні Сміта** (1939–2016), ідеальний тип нації – це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, цінності і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних норм і законів. Саме культурні традиції є тим фактором, який формує характер націй і почуття національної приналежності. Усвідомлення належності до політичної та соціальної спільноти, яка утворює націю, називається ***національною свідомістю***. У її розвитку акцент переважно робиться на чинниках, що об'єднують: мова, релігія, історія і мистецтво, суспільно-політичні ідеали. Але національна свідомість може формуватися й у негативний спосіб, у конфронтації з чужим – іншою мовою, релігією, звичаями тощо. Неприйняття всього чужого як ворожого та небезпечного визначається як ***ксенофобія***.

Культура має свої особливості й на рівні певних груп людей, об'єднаних спільними соціальними, віковими, конфесійними, професійними та іншими ознаками, ідеалами, переконаннями, моделями поведінки, спілкування. В цьому

разі можна говорити про ***субкультуру***; зокрема, це молодіжна субкультура, студентська, міська тощо.

Іншим способом класифікації культур є розподіл за регіональною ознакою. ***Регіональна культура*** виражає одиницю індивідуальної розмаїтості світової культури, в якій зафіксовані унікальні властивості процесів її розвитку в обмеженій просторово-часовій реальності. Тобто – це тип культури, специфіка котрої обумовлена локальними географічними межами. Особливості регіональних культур формуються під впливами різних факторів, зокрема природно-біологічних, географічних, етнічних. Серед інших виділяють культури Заходу та Сходу. Ознаками першої, насамперед західноєвропейської та північноамериканської культур, є домінування концептів індивіду, людської особистості, персони в мистецтві, філософії; розуміння сенсу життя у самоствердженні та реалізації творчих здібностей. Тоді як ознаками другої, зокрема, культур Східної, Південної та Південно-Східної Азії, арабського Сходу, є традиційність, спадкоємність, релігійно-філософська основа, стійкий зв'язок з духовними практиками.

Широко відоме й поняття ***європейська культура***. Саме до цього типу культури, з домінуванням політичних прав та свобод, ліберальними цінностями, гуманістичними орієнтирами, прагнула повернутися Україна кожного разу, коли намагалася розбудувати власну державність. Географічне та геополітичне положення України визначає її місце на межі різних культурних світів і в той же час надає можливість, беручи до уваги надбання кожної з культур, створити власний, неповторний та цікавий для інших народів культурний простір.

Будучи джерелом обмінів, новаторства і творчості, культурна різноманітність потрібна людству так само, як біорізноманіття – живій природі. Запорукою культурного різноманіття є свобода вираження думок, плюралізм засобів інформації, багатомовність, рівний доступ до творчості, науково-технічних знань, в тому числі в цифровій формі. **Іван Огієнко** зазначав, що українській культурі з самого початку були властиві відвертість світу, відсутність ксенофобії і гуманізм.

Упродовж всього вітчизняного культурного розвитку філософія духовності, осередком якої є серце людини, визначає загальний дух української культури в цілому, її філософії, мистецтва, тяжіння до моральних проблем. Закономірно, що основна надія в збереженні духовності покладалася на освіту, а носієм ідей національної свідомості була українська інтелігенція, спочатку – козацько-старшинська і дворянська, а потім – народно-демократична.

Першими концепціями української культури можна вважати ідеологічні засади Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1846). Це була спроба представників української демократичної інтелігенції самовизначитися, сформувати своє бачення будучності українського та інших слов'янських народів та накреслити можливі шляхи здійснення цього напевне утопічного проекту на засадах демократизму, панславізму та християнської моралі. Ставилось завдання викорінювати будь-яку ворожнечу між слов'янськими народами, дотримуватися євангельських норм любові та терпіння.

Один із учасників товариства – **Пантелеймон Куліш** (1819–1897), письменник, лінгвіст, журналіст, літературний критик, етнограф, історіограф, вірив у майбутнє природно-патріархального побуту та в хутір як форму практичного втілення ідеї гармонійного життя серед природи і як духовний оазис національної самобутності. Головною причиною злиденного стану українського народу вважав забуття ним власних традицій – пісень, мови тощо. П. Куліш підкреслював зв'язок сучасної вітчизняної культури з культурою часів Київської Русі. Разом з тим він обґрунтував негативний вплив козацьких і селянських повстань на розвиток української державності і культури та історичну згубність народно-визвольних рухів в цілому.

Низка інших представників народно-демократичної інтелігенції вводила українську культуру в європейський контекст. Серед них **Микола Костомаров** (1817–1885) – видатний історик, поет-романтик, мислитель, громадський діяч, автор фундаментальних історичних досліджень. М. Костомаров першим серед учених Східної Європи поставив наріжним каменем не опис подій і осіб, а історію народу в його соціокультурній цілісності та єдності усіх сфер життя. Він наполягав на національній своєрідності українського народу та унікальності його історичного шляху, який, на відміну від поляків та росіян, позначений волелюбністю, демократичним та індивідуалістичним духом. Виділяв такі основні риси козацького характеру, як віра, любов до вітчизни, сімейність, дружність, войовничість. На його наукових інтересах позначилося зближення з гуртком українських романтиків Харківського університету, які сприймали фольклор як вираження народного духу. Відтоді Костомаров вважав, що серед слов'янських народів саме українському належить особлива місія у справі визволення всіх слов'ян від імперського деспотизму і кріпосницького рабства.

До європоцентричних концепцій української культури відносять і погляди **Михайла Драгоманова** (1841–1895) – публіциста, історика, філософа, економіста, літературознавця, фольклориста, громадського діяча. В його ідеології поєднувались ліберально-демократичні, соціалістичні та українські патріотичні елементи. Драгоманов наполягав на пріоритеті громадянських прав та вільних політичних інститутів над економічними класовими інтересами та універсальних людських цінностей над виключними національними прагненнями. Тим не менш він вірив, що національність є необхідним будівельним матеріалом у загальнолюдській структурі. Учений сподівався пов'язати український рух з прогресивними тенденціями західного світу; був прихильником секуляризації суспільного та культурного життя, розмежування держави та церкви; вважав, що національне визволення неможливе без соціальної емансипації і тому закликав інтелігенцію працювати заради просвіти мас, використовуючи освітні заходи, економічні реформи, залучення до політичного життя та розбудови народних асоціацій.

В європейському контексті розглядав українську культуру **Іван Франко** (1856–1916) – письменник, вчений, публіцист, видавець, громадський діяч. Франко розумів націю як «суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя. На його думку, національна свідомість містить в собі усвідомлення: етнічної спільності щодо інших етносів; національних цінностей і відданість їм у мові, етнічній території, національній культурі; соціаль-

но-державної спільності; патріотизму; спільності в національно-визвольній боротьбі. Умовою національного культурного прогресу він вважав творчий підхід до засвоєння культурних надбань інших народів. В основі культурологічної теорії Франка лежить ідея єдності людства, що зумовлює однаковий розвиток культур усіх народів.

Можливість перевірити на практиці дієвість концепцій української культури з'явилась разом з проголошенням у 1918 р. політичної незалежності України. Одним із тих, хто брав безпосередню участь у розбудові самостійної держави, був **Михайло Грушевський** (1866–1934) – український історик та організатор вітчизняної науки, політичний діяч і публіцист. Пориваючи з традиційним слов'янофільством, вчений активно розробляв українську ідею. Він заперечував підхід в цілому до української культури як провінційної і вважав українське населення автохтонним, корінним по відношенню до території мешкання. Грушевський надавав великого значення питанню відбиття у свідомості мас тих чи інших подій та ситуацій, намагаючись з'ясувати, якою мірою політико-державний устрій був справою самого народу. Під останнім Грушевський розумів українське селянство, а в українізації робітничого класу вбачав місію свідомих сільських верств населення. Поняття народу як національно-етнічної, духовно-культурної визначеності Грушевський доповнював дефініцією народу, яка містила його антропологічну та психофізичну характеристику.

Подальші концепції української культури розроблялись представниками еміграції – І. Огієнко, Д. Донцовим, Д. Чижевським. Саме з комплексу їх книг та статей перед нами постає українська культурологія XX століття.

Дмитро Донцов (1883–1973) – український публіцист, літературний критик, політичний діяч, засновник теорії інтегрального націоналізму. Він вважав, що у взаєминах між націями діє універсальний закон боротьби за існування. Серед головних принципів так званого вольового націоналізму Донцов визначив зміценння волі нації до життя, влади й експансії. А підставою національної ідеї – стремління до боротьби. Серед інших рис націоналізму Д. Донцов виділяв романтизм, догматизм, ілюзіонізм; творче насильство та ініціативу меншості; служіння інтересам поступу; фанатизм і аморальність. Під останньою він розумів те, що протистоїть буденній моралі провінціальності, або так званого провансальства – утопічного ідеалу спокою й непорушності, «плебейського світогляду», що заперечує інстинкт життя.

Ще один представник української еміграції – **Іван Огієнко** (церковне ім'я: Іларіон; 1882–1972) – український церковний і громадський діяч, науковець, педагог. Стоячи на позиціях плюралізму культур, рівноправності та різноманітності їх здобутків, обґрунтував тезу про самобутність та самодостатність української культури. Огієнко визначив трансляційну функцію вітчизняної культури в двох аспектах: 1) відкритість української національної культури до різних впливів в силу геополітичного становища України, 2) розповсюдження створених українським народом культурних надбань на східнослов'янські землі. Він розцінював матеріальну культуру як важливе для людини, але вторинне, на відміну від духовної культури, явище. «Духовна культура – то інтелектуальний стан народу, то розвиток всенародного розуму: йо-

го науки, віри, переконань, звичаїв, етики і т. п. Тільки духовна культура творить правдиву національну еліту». Рівень культури свідчить про ступінь розвитку нації. Огієнко відстоював православний генезис української культури та її постійний зв'язок із релігійно-духовним життям. Саме це, на його погляд, запобігало асиміляції та знищенню української культури протягом століть.

Учений-енциклопедист, культуролог, філософ, історик, релігієзнавець, лінгвіст **Дмитро Чижевський** (1894–1977) першим відкрив слов'янське і, зокрема, українське бароко, а історію української культури представив як історію художніх стилів, підкреслюючи початковий зв'язок з візантійською культурною спадщиною та вказуючи на співзвучну зміну стилів із західними впливами (з XVI ст.). Д. Чижевський вважав філософію самосвідомістю культури, бо саме вона з'ясовує, що є відмінного та цікавого у притаманних певній нації уявленнях про дійсність, справедливість та красоту, і таким чином нація сприймає себе як цілісність.

Важливий доробок в осмислені сутності української культури належить видатному українському філософу **Сергію Кримському** (1930–2010). Він одним із перших порушив проблему осмислення ***архетипів*** (від грец. arche – початок + typos – образ) української культури, ведучи мову про наскрізні для історії, інваріантні щодо часу культурні структури, базові ідеї-образи, які характеризують соціокультурний розвиток людства. С. Кримський сформульовав ідею софійності буття як основоположного принципу національного світорозуміння та духовності українського народу. Поряд з архетипом Софії науковець виділяв в українській культурі архетипи Природи, Серця, Слова. Спорідненість національних архетипів та універсалій світової культури є передумовою вивільнення духовного життя нації з ситуації одноразовості й тлінності у простір вічності.

Інший сучасний український вчений **Мирослав Попович** (1930–2018) утверджував погляд на українську культуру у цілісності і єдності духовної, господарської та політичної складових. На його думку, сучасний високоосвічений фахівець в Україні потребує високої гуманітарної культури, щоб усі його можливості розвивалися в єдиному і багатоманітному цілому. Вчений пропонував сприйняття української культури виключно в контексті світового культурного процесу. Творення української національної культури, наголошував М. Попович, є справою всіх громадян країни незалежно від етнічної ідентичності.

Висновки

1. Під культурою розуміється сукупність способів і продуктів людської діяльності, що охоплює сфери матеріального та духовного виробництва. Відповідно традиційним є поділ культури на матеріальну та духовну. Людина належить світу культури і світу природи, але є суб'єктом і творцем саме культури, особливо в тих формах, які відбивають її внутрішній, духовний світ, ціннісні орієнтації, уявлення про моральне та естетичне. Останнє втілюється в такій сфері культурного життя, як художня культура, ядром якої виступає мистецтво.

2. Культурна різноманітність забезпечує повноцінне інтелектуальне, емоційне, моральне і духовне життя, соціальний та економічний добробут людства. Яскравими проявами цього різноманіття в світовій культурі є регіональні, національні та етнічні культури, а також субкультури. Під етносом розуміється спі-

льнота, що має власну назву, міфи про спільне походження, історичну пам'ять, прив'язаність до батьківщини та усвідомлення своєї єдності. Нація спрямована на забезпечення потреб та колективних прав спільноти шляхом здобуття автономії або повного суверенітету в межах існуючої суспільно-політичної системи на міжнародній арені.

3. Перша концептуалізація історії української культури та перспектив її розвитку належить членам Кирило-Мефодіївського товариства. Осмислюючи українську культуру в європейському контексті, М. Костомаров спирався на європейські культурні впливи, насамперед романтизм; М. Драгоманов підкреслював зв'язок українського руху з прогресивними західними тенденціями, важливість запровадження ліберальних, демократичних принципів в українське соціокультурне життя. І. Франко визначив творчий підхід до засвоєння культурних надбань інших народів як умову національного культурного прогресу. Культурологічна концепція Д. Донцова базується на його теорії інтегрального українського націоналізму. Внеском І. Огієнко в розбудову української культурологічної думки стала його активна науково-дослідницька, мовознавча, видавнича та церковна діяльність. Головні доробки Д. Чижевського – літературознавчі та історіософські студії та відкриття українського бароко. У сучасній Україні продовжується процес розвитку концепцій української культури.

ТЕМА 2. СТАРОДАВНЯ КУЛЬТУРА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

План

1. Особливості первісної культури.
2. Основні риси культури Античності.

Культура постає разом з виникненням людини та суспільства, тому вона представляє міру людського в людині, характеризує її розвиток як суспільної істоти. ***Первісна*** або ***архаїчна*** (грец. archaios – прадавній) ***культура*** складає три чверті історії культури людства. Досліджувана на ґрунті матеріальних залишків прадавніх спільнот, антропологічних, етнографічних та лінгвістичних джерел, вона може бути відтворена хіба що в найзагальніших рисах.

Первісна людина на території України з'явилась майже 1 млн. років тому. Найвірогідніше, так звані *архантропи* прийшли з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція не була одномоментним актом, а хвилеподібно тривала протягом багатьох тисячоліть. Рештки найдавніших стоянок первісних людей знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївки (Донбас) та с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина).

У межах території України знаходилися *дві культурно-господарські зони*: південно-західна – *землеробсько-скотарська* (лісостепове Правобережжя, Західна Волинь, Подністров'я та Закарпаття) і північно-східна – *мисливсько-риболовецька* (лісостепове Лівобережжя та Полісся). Одна з найвідоміших – ***Трипільська культура*** (V–III тис. до н. е.) дістала назву від поселення, відкритого та дослідженого українським археологом **Вікентієм Хвойкою** (1850-1914)

у 1896 р. на Київщині. Саме Трипільська культура заклала підвалини землеробської цивілізації на теренах України. Господарство трипільців базувалося на мотичному землеробстві, скотарстві та ремеслах. Досягненням Трипільської культури вважається мальований фарбами глиняний посуд, при створенні якого використовувалися різноманітні орнаменти. Жили трипільці у відкритих селищах, у великих за площею будинках, що розташовувалися концентричними колами. У цілому поселення трипільців створюють враження організованості та впорядкованості суспільства. Досить розвиненою була їхня духовна культура, що пронизана ідеєю плодючості; вона включала різні культи матері-землі, які свідчать про панування матріархату. Цілий ряд елементів Трипільської культури – система господарства, топографія поселень, декоративний розпис будівель, орнаменти кераміки тощо – стали органічною належністю культури українського народу.

Першими назвали своє власне ім'я в історико-культурному процесі на території України ***кіммерійці***, які у X–VII ст. до н. е. панували в Північному Причорномор'ї, займаючись кочовим скотарством. Саме тоді в південних районах землеробської зони почали виникати укріплені поселення з розвинутою фортифікаційною системою. Кіммерійські зразки зброї й кінського спорядження з їхньою вдалою конструкцією та високою ефективністю поширювалися на сусідніх територіях. До нас дійшли витвори декоративно-прикладного мистецтва кіммерійського *геометричного стилю*, а також монументальні скульптури – статуї воїнів. Але подальший розвиток кіммерійської культури був обірваний на початку VII ст. до н.е. навалою *скіфів*. На території України залишилася велика культурна спадщина скіфської доби, що формувалася поступово. Розвиток ***скіфської культури*** (VII ст. до н. е. – III ст.) у часі відбиває рубіжні віхи історії Скіфії.

Скіфи мали свій пантеон богів. За Геродотом, особливою пошаною у них користувались сім головних божеств на чолі з Табіті – богинею вогню і стихії. На другому місці – подружжя Апі та Папай – боги неба і землі у скіфів. Третє місце в пантеоні посідали чотири божества, що вважалися покровителями земного світу; їх імена невідомі, але один з них мав вигляд старовинного залізного меча. Геродот розповідав, що скіфи на честь цього бога будували величезні вівтарі із гілля з хрестами зверху та приносили йому в жертву домашніх тварин і кожного сотого полоненого. Самобутністю відзначалося і скіфське прикладне мистецтво, стрижнем якого був *звіриний стиль*. Зображення пантер і вовків, оленів і гірських козлів, птахів і риб, сцени боротьби між ними прикрашали зброю, кінську вузду, різноманітні предмети побуту. Традиції цього стилю проявлялися у деяких мотивах давньоруського мистецтва. Уособленням міцності й величі Скіфії були великі городища з насипними курганами, оточені глибокими ровами або високими валами. В них ховали скіфських царів, вельмож і воїнів. Найвідоміший з курганів – Чортомлик, розташований поблизу м. Нікополя. Без характерних обрисів давніх курганів вже важко уявити ландшафт Південної України, сформований не тільки природою, а й життєдіяльністю скіфів.

Починаючи з III ст. до н. е. тривалий період в історії вітчизняної культури був пов'язаний з племенами *сарматів*, які витіснили скіфів з більшої частини

Північного Причорномор'я. На території сучасної України спочатку розселилися племена *роксоланів*, а згодом – *аорсів* й *аланів*. ***Сарматська культура*** (III ст. до н.е. – IV ст.) передусім відома за тілопокладними похованнями спочатку у вузьких прямокутних ямах, пізніше – у катакомбах. Основою господарської діяльності сарматів було скотарство, важливу роль відігравали промисли, ремесла і торгівля. Особливість їхнього соціального розвитку – почесне місце у спільноті жінок. Геродот навіть розповідав легенду про походження сарматів від амазонок. Сарматські жінки були не тільки хоробрими воїнами, а й виконували функції жерців, посідали верховні родові та племінні посади. Сармати принесли в Північне Причорномор'я новий стиль декоративно-прикладного мистецтва, який називають *поліхромним*. Їхні вироби прикрашалися вставками з рубінів, смарагдів, гранатів, сердоліку, халцедону, а також з кольорової емалі (червоної, блакитної, білої). У середині III ст. військова могутність сарматів була послаблена готами, а у IV ст. – гунами.

Наступна епоха в історії вітчизняної культури характеризується вченими як ***культура антів***. Розгромивши у 375 р. готів, анти розселилися по території України майже в її нинішніх кордонах. Анти займалися хліборобством, жили окремими родами, які утворювали так званий *город* для спільного обробітку землі та боротьби з ворогами (це було територіальне об'єднання подібне до хутора чи гірського карпатського села XIX ст.). Згодом навколо города виростали торгові центри – *остроги*, в яких поселялися купці, ремісники та заможні мешканці. Деякі вчені, зокрема М. Семчишин, вважають, що саме анти були безпосередніми предками праукраїнців.

Утвердження родоплемінного ладу сприяло становленню не лише матеріальної культури, а й духовного життя прадавніх людей. Це були перші успіхи в розвитку мислення, мови і спілкування, у формуванні мистецтва, релігійних уявлень і прикладних знань. Серед характерних ознак найдавнішої духовної культури: ***універсальність***, яка пов'язана з загальними процесами розвитку людини, умовами її життя, схожістю форм діяльності; ***самодетермінація*** (лат. determino – визначаю), що свідчить про зв'язок людини з природою та відсутність зовнішніх факторів впливу; ***синкретизм*** (грец. συγχρήτισμός – об'єднання) – однорідність мислення, коли міф і релігія, спілкування та мистецтво виступають в певній цілісності; ***гомогенність*** (грец. ζμογενής– однорідний), обумовлена відсутністю соціальних протиріч, ієрархії чи соціальної стратифікації; ***антропоморфізм*** (грец. antropos – людина + morphē – форма, вид) – пізнання світу по аналогії з людиною, коли на явища природи переносяться людські ознаки. Разом з тим первісна культура є культурою обрядів і ***табу*** (полінез. – заборонене), що виступали регуляторами соціальних відносин.

Одна з головних типологічних особливостей архаїчної культури – панування ***міфу*** (грец. mythos – переказ, сказання) *у його головних різновидах – сакральної історії та типу мислення*. Міф виник як реакція на потреби людини, яка не могла пояснити найважливіші проблеми буття: виникнення Всесвіту, таємниці народження людини, її долі та смерті. У первісній культурі міф виконував функції спілкування, навчання та виховання; він регулював відношення в спільноті, стверджував наявний стан речей. Міф характеризується: *одушевлен-*

ням довкілля (природи, стихійних космічних сил), *емоційністю і психологізацією; не розрізненням імені й того, що воно позначає (речі та символу, речі та атрибуту); ототожненням сутності й устрою, походження; тотожністю за зовнішньою схожістю, за збігом у просторі чи в часі; бінарністю, бо включає єдність протилежних сил* – «небо – земля», «життя – смерть», «війна – мир», «добро – зло», «чоловік – жінка» тощо. *Система міфів і міфологічна свідомість того чи іншого народу визначається як* ***міфологія***.

Українська міфологія базується на міфах давніх слов'ян та виявляється перш за все в релігійних віруваннях наших предків. Серед найвідоміших міфологічних персонажів та язичницьких богів: Перун – бог родючості, блискавки і грому, війни і воїнства, покровитель князівської дружини; Дажбог – сонячний бог, податель добра та багатства; Хорс – божество небес, що дарує людям живильну силу, перемогу добра над злом; Стрибог (Посвистач) – покровитель природи, родоначальник усіх вітрів; Мокоша – богиня землі, родючості і ткацтва та ін. У міфології слов'ян дуже часто зустрічається світове древо. В цій функції виступають райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, горобина, яблуня. До основних частин світового дерева приурочені різні істоти: до вершини та гілок – птахи (сокіл, соловей, а також міфологічне птаство, наприклад Диво); до стовбура – бджоли, до коренів – змії та бобри. Світове дерево в цілому асоціюється з людиною, передусім з жінкою.

Міфологія не була єдиною формою світосприйняття прадавніх людей. Первісне мислення представлене також тотемізмом, фетишизмом, анімізмом і магією.

Тотемізм (від алгонкінського – його рід) – уявлення про кровну спорідненість людини та навколишньої природи, про походження роду від міфічного предка – найчастіше тварини чи рослини, що найпоширеніші на певній території спільноти, а тому стають її символами. З тотемізмом пов'язані перші архаїчні уявлення про батьківщину як традиційну племінну територію. Не випадково в давніх слов'янських віруваннях згадуються чабрець і полин, барвінок і калина, лебідь і сокіл, олень і вовк, бик (тур) і коза.

Фетишизм (франц. fétiche та португ. feitico – амулет) – віра в наявність у реальних предметів чи речовин іншої, прихованої надприродної сутності, за допомогою якої можна змінити реальність. Фетишами спочатку ставали природні предмети незвичайної форми, потім – знаряддя праці і врешті решт спеціально зроблені фетиші. Це *амулети*, що захищали від ворожих сил і охороняли людину чи спільноту і *талісмани*, які приносять удачу та щастя володареві.

Ще одна форма первісного мислення та релігійних уявлень – ***анімізм*** (лат. anima – душа). Оточуючий світ та людина наділялися душею, одухотворювалися. Анімізм виникав тоді, коли людина починала усвідомлювати свою сутність, внутрішній світ, коли з'являється здатність думати, фантазувати. Анімізм заснований на вірі в надприродні істоти, які можуть міститися у будь яких тілах (*душі*), або виступають самостійно (*духи*). Останні завжди належать до певної місцевості, стихії. Розвинені анімістичні погляди у фольклорі вводять мотив *метаморфоз* – душа людини може поселятися у рослині чи тварині (наприклад, дівчина перетворюється на тополю).

Перші спроби системного практичного освоєння світу пов'язані з ***магією*** (грец. μαγεία – ворожба, чаклунство, віщування). Це віра в здатність особливим надприродним чином впливати на інших людей, тварин, явища природи та соціальні відносини з метою отримання необхідного результату. За цільовою спрямованістю магія у первісному суспільстві поділялася на охоронну (збереження від заподіяння шкоди), шкідницьку (спричинення лиха), військову (боротьба з ворогами), статеву (привернення уваги коханої людини), виробничу (досягнення успіху в практичній діяльності) тощо.

Ранні форми світосприйняття прадавньої людини були однією з основ формування її художньої свідомості. За даними наукових досліджень, 35 тис. років тому зародилося ***мистецтво***. *З самого початку своєї історії воно обумовлювалося суспільними потребами людини: трудовими процесами, спілкуванням, розвитком мовлення тощо*.

Серед унікальних явищ архаїчної художньої культури – ***піктографія*** (лат. pictus – писаний фарбами, намальований) – древнє рисункове письмо. Це найбільш ранній спосіб фіксації думки для спілкування на відстані або через будь-який проміжок часу за допомогою малюнка або комплексу зображень.

Живопис був пов'язаний із суто практичними потребами: як мішень для тренування й метання списа, проведення ритуального полювання або як образ тварини для магічних дій, що передували полюванню й мали забезпечити успіх. Поступово з'явилася сюжетна та композиційна єдність, а також сцени побуту, полювання, двобою, праці та любові, які мали на меті передати рух і характер дії.

Історія ***скульптури*** починалась з невеликих фігурок 5-10 см., типологічно одноманітних, з підкресленою жіночістю, головою без обличчя. Це так звані неолітичні Венери, пов'язані з культом матері-прародительки і хранительки домашнього вогнища, ритуальних танців.

Використання глини для вироблення домашнього посуду, а згодом винахід гончарного круга сприяли розвитку *кераміки*. Імітативна та функціональна у своєму генезисі вона стала одним із перших різновидів ***прикладного мистецтва***, яке у процесі розвитку перетворилося на один з найабстрактніших видів художньої творчості, *набувши абсолютної рухливості форм*. Саме ця особливість кераміки дає право назвати її «кристалізацією людської думки».

Перші зразки ***архітектури*** існували на нашій території вже 44 тис. років тому, стали *початком створення людиною соціального простору*, що відмежовував її від простору неосвоєного і де надалі відбувалося людське життя. У бронзовий вік поширювалися монументальні споруди (мегалітичні та захисні), а також меморіальні (могильні кургани).

Серед *мегалітів* (англ. megalithic – велика кам'яна споруда) перш за все виділяють *менгіри* – поодинокі вертикальні, нерідко вкриті рельєфами, стовпи заввишки від 1 до 15 м; на нашій території вони зустрічаються в кримських степах. Іноді менгіри утворювали цілі алеї або кола біля жертовного каменя. Такі комплекси називають *кромлехами*. Найдавнішим в Україні є комплекс кромлехів, виявлених під насипами двох курганів біля с. Кічкас на о. Хортиці. Третім типом мегалітичних споруд є *дольмени* – своєрідні скрині з великих

кам'яних брил, або два стовпи, перекриті кам'яною плитою. Залишки цих споруд й досі височать на горі Кошка, поблизу Сімеїза, на мисі Ай-Тодор, на горі Аю-Даг (Південний Крим).

В архаїчній культурі зароджується ***вокальне й інструментальне мистецтво***. Перші музичні інструменти – це ударні пристрої з двох кісток, дрючків, натягнутої шкіри, найпростіші щипкові інструменти, прототипом яких була тятива лука, а також різноманітні сурми, сопілки, гудочки тощо. Одним з найдавніших видів мистецтва були й колективні ***танці***. Первісні люди танцювали дуже образно, відтворюючи сцени полювання, рибальства, поклоніння силам природи, воєнних дій та статевих стосунків.

Формувалися передумови і для розвитку ***художньої літератури***, що синкретизувалася з міфологією. Завдяки метафоричності мислення найдавніша поетична творчість була відображенням дійсності у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій та одухотворених істот, які вважалися реальними.

Термін ***Античність*** (лат. antiquus – прадавній) було введено італійськими гуманістами епохи Відродження для визначення греко-римської культури.

Антична культура на території України проіснувала майже тисячоліття (VIст. до н.е. – IV ст.); її історія пов'язана з колонізацією Північного Причорномор'я та Криму. Термін «колонізація» в даному випадку треба розуміти як культурно-господарське освоєння греками нових територій. Там, де вони осідали (на морських і лиманських узбережжях) або ніхто не проживав, або нечисленні місцеві жителі – *варвари* (грец. barbaros – чужоземний), як називали їх переселенці, підтримували з останніми добрі стосунки. Сільське господарство, ремісництво і торгівля були спільними тогочасними заняттями. У VI ст. до н.е. в цілому в напрямі із заходу на схід засновано більшість північнопричорноморських полісів – Ольвія, Тіра, Ніконій, Пантікапей, Кіммерік, Тірітака, Мірмекій, Феодосія, Херсонес. Новозасновані колонії не залежали від міст-метрополій (Мілета, Гераклеї Понтійської та ін.), хоча і мали з ними єдині культи та укладали угоди щодо взаємного сприяння в торгівлі, надання рівних прав громадянам обох незалежних держав.

Перший період історії античної культури на Півдні нинішньої України (VI – сер. I ст. до н.е.) характеризувався тісними економічними та культурними зв'язками полісів як з материковою Грецією, так і з навколишніми племенами, що зумовлювалося відносною стабільністю розвитку. В духовному житті домінували еллінські традиції, тому цей період називають ***грецьким***, або ***еллінським***. Це була епоха піднесення економічного життя полісів; будування храмів, формування комплексів головних площ – *агор*, спорудження оборонних укріплень. Посилювалися культурні зв'язки не тільки з античним світом, але й з кочовиками та племенами Лісостепу. Проте вже з др. пол. III ст. до н.е. поступово назрівала криза, спричинена зовнішньополітичними факторами (агресією скіфів у Криму, пересуванням племен у Нижньому Побужжі та Подніпров'ї, боротьбою проти Мітрідата IV Євпатора).

Другий, ***римський,*** період (сер I ст. до н.е. – 70-ті рр. IV ст.) відзначений передусім переорієнтацією культурно-економічних зв'язків, бо Тіра, Ольвія,

Херсонес увійшли до складу римської провінції Нижньої Мезії. Культурне життя цих міст романізувалося та водночас варварізувалося. Незважаючи на майже постійні воєнні конфлікти економіка північнопричорноморських держав досягла найвищого розвитку, а разом з нею і художня культура. На початку нової ери суттєву роль в духовній культурі полісів відігравали *фіаси* – релігійні спілки, що об'єднували прихильників одного із богів. Найбільш розповсюдженими були фіаси, члени яких сповідували культ «*бога найвищого*», що, безумовно, сприяло становленню на Боспорі у III ст. християнства. Поступово фіаси перетворювалися у культурно-політичні союзи аристократів, заможних ремісників і торговців. Ще одна примітна риса Північного Причорномор'я і Криму цього періоду – *присутність в культурі іудейських елементів*. Навали готів з др. пол. III ст. фактично знищили сільські округи античних міст – основу їхнього культурно-економічного життя. Майже всі поліси остаточно припинили існування в 70-х рр. IV ст. під ударами гунів. І тільки Херсонес і Пантікапей згодом увійшли до Візантійської імперії.

Базою формування й розвитку античної культури була громадська община, яка забезпечувала добробут кожного вільного громадянина та визначала шкалу основних цінностей суспільства. Тільки в спільноті людина відчувала себе захищеною та повновладною; і не було нічого страшнішого за вигнання з рідного міста, позбавлення громадянських прав. Руйнування общини сприймалося як знищення впорядкованого законом Всесвіту.

Рівність громадян у полісі була обумовлена *демократією* (грец. dēmokratia > dēmos – народ + kratos – сила, влада) – особливою формою існування держави. І хоча ця рівність була обмеженою, бо стосувалася лише повнолітніх вільних чоловіків, виключаючи з політичного життя жінок, іноземців, рабів, ***демократизм*** – одна з найважливіших рис античної культури. *Політика полісу не просто займала провідне місце у житті громадян, вона була стилем їхнього життя*.

Демократизм нерозривно пов'язаний з такою особливістю античної культури як ***агональність*** (змагальність). Це постійний потяг до публічного випробування власних сил, реалізація своєї свободи. *Агон утверджував ідею перемоги в змаганні як найвищої цінності, що уславлює переможця й забезпечує його повагу та пошану*. Саме тому велика увага в античному суспільстві приділялася спорту. Загальнонаціональне значення мали Олімпійські та Піфійські, Істмійські та Немейські ігри. Добре знаними в Північному Причорномор'ї були Ахіллеї – публічні спортивні змагання, що проводила на Тендрівській косі Ольвія.

Одна з найвизначніших рис античної культури – її ***інтерактивний*** (англ. interaction – взаємодія) характер, обумовлений особливостями історичного процесу. Найяскравіше взаємодія різноманітних культурних начал виявилася в житті північнопричорноморських полісів. Еллінізація, а потім романізація місцевого населення супроводжувалися варваризацією переселенців та їхніх нащадків, які переймали звичаї, практичні навички скіфів і фракійців, синдів і меотів, пізніше – сарматів і черняхівців, застосовуючи їх у побуті, ремеслах, мистецтві. Інтерактивність простежується в релігіях античної доби. *Характерним*

для них був політеїзм з широко розвинутою міфологією і складною ієрархією богів та героїв.

Антична культура – ***космологічна***. *Космос* (Всесвіт, порядок, ціле), що протистояв *хаосу* (безладу, невпорядкованості, дисгармонії), виступав її абсолютом. В одухотвореному, доцільному Всесвіті володарювали довічний закон – *логос* (грец. logos – слово, поняття) і *розум. Космологізм античної культури передбачав розуміння людини як частини космосу. Її життєвий шлях знаходився під владою долі як всесвітньої закономірності та визначеного випадку.*

Герой, переможець, володар, державець був головним об'єктом і змістом античної культури. Ця ***антропоцентрична*** (грец. antropos – людина + centrum – центр) концепція, що знайшла вираження у знаменитих афоризмах – «людина – мірило всіх речей» (Протагор) і «людина – це смертний бог» (Геракліт) – найбільш яскраво представлена в мистецтві.

Суттєву, інтегральну роль в античній художній культурі відігравала міфологія, наповнена уявленнями про досконалість Всесвіту і людини, про перемогу розуму, закону і гармонії. Особливо щедро міфологічною тематикою користувалися література, театр, образотворчі мистецтва. *Античність пояснювала світ саме міфологічно*. Для античних мислителів кожне мистецтво – цілий світ, чарівний і принадний, світ правди і мрії. І кожному з них властива своя мова й своя форма мислення в образах. Якщо у перший, грецький, період існування північнопричорноморських полісів домінантами мистецтва були ***краса, гармонія, грація, витонченість, ідеалізація***, то у другому, римському, визначальними ставали ***сила, могутність, масивність, утилітаризм, реалізм***. Найяскравіше ці тенденції розвитку художньої культури проявлялися у просторових мистецтвах, що найбільш адекватно виражали її стан. Саме архітектура, образотворчі та прикладні мистецтва найповніше задовольняли соціальні потреби, визначали особливості тогочасного художнього мислення. Разом із видовищами вони були найбільш популярними, масовими та загальнодоступними, бо орієнтувалися на всіх громадян полісу.

Ще одна примітна риса античної художньої культури – присутність в ній майже всіх основних словесних (трагедія, комедія, епітафія, сонет, епіграма тощо) та образотворчих (портрет, пейзаж, натюрморт, історичний, міфологічний, батальний, побутовий та ін.) жанрів європейського мистецтва.

Античні традиції лягли в основу життя ранньосередньовічних міст Криму. Яким би жорстоким не був розгром, учинений у Північному Причорномор'ї гунами, ці традиції не були забуті й знищені. На руїнах древніх держав-полісів виникали нові міста, що використовували досягнення античної культури. Приклади цьому дає історія Херсонеса – Корсуня, Пантікапея – Корчева, Феодосії – Кафи. Елементи цих традицій простежувалися також у культурі наступних поколінь населення Південної і Східної Європи.

Висновки

1. Вітчизняна культура має давні корені й відзначається поступальним безперервним розвитком. Ґрунтуючись на здобутках матеріальної і духовної культури архаїчних спільнот, вона збагачувалася надбанням різних племен і

народів: кіммерійців, скіфів і сарматів, греків і римлян, готів, гунів тощо, набуваючи унікальності та неповторності.

2. Характерні ознаки прадавньої духовної культури – універсальність, самодетермінація, синкретизм, гомогенність, антропоморфізм, панування міфу – найповніше проявилися у давніх віруваннях і мистецтві. Разом з тим – це культура обрядів і табу, що виступали регуляторами соціальних відносин.

3. Базою формування й розвитку античної культури на Півдні нинішньої України була громадська община, що забезпечувала добробут кожного вільного громадянина полісу та визначала шкалу основних цінностей спільноти. Серед найважливіших рис античної культури – демократизм, агональність, інтерактивність, космологізм й антропоцентризм.

4. В античній культурі Північного Причорномор'я та Криму, передусім художній, спочатку домінували еллінські, а згодом – римські традиції. Проте посилювалися культурні зв'язки полісів з кочовиками та племенами Лісостепу.

ТЕМА 3. КУЛЬТУРА ВІТЧИЗНЯНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

План

1. **Основні етапи та особливості формування культури вітчизняного Середньовіччя.**
2. **Розвиток освіти і писемності Київської Русі.**
3. **Давньоруська архітектура та образотворчі мистецтва.**

Терміном **Середньовіччя** позначають культурну добу між Античністю і Ренесансом. Видатне місце в її розвитку належить *Візантії* (IV – сер. XV ст.). Візантійський тип культури не подібний, ані на західноєвропейський, ані на східний; це був своєрідний синтез різноманітних традицій – античної, ближньосхідної, християнської, ренесансної. Реміснича техніка і архітектура, живопис і література, природознавство, громадянське право Візантійської імперії сприяли формуванню культури багатьох народів, серед яких і Київська Русь.

Середньовіччя характеризується розкладом рабовласницьких та формуванням феодальних відносин, християнізацією Європи, розбудовою структури християнської церкви та поширенням чернецтва. Це період поєднання культури численних варварських народів, що з'явилися в Європі внаслідок Великого переселення, з античною та ранньохристиянською культурами. Це час початку самоідентифікації європейських народів із формуванням національних мов, кордонів майбутніх держав та постійних бурхливих міжкультурних комунікацій з Візантією та Сходом під час хрестових походів (XI-XIII ст.). В ці часи формувалася міська культура, закладалися основи європейської системи освіти (перший університет було створено в 1088 р. на основі Болонської юридичної школи), а також формувалися перші загальноєвропейські мистецькі стилі – ***романський*** та ***готичний***.

Основні поняття, що характеризують середньовічну картину світу:

1. ***Християнство***, яке виникає в 1 ст. н.е., а в 4 ст. вже стає офіційною релігією Римської імперії;

2. ***Церква,*** чиє панування в сфері політики, економіки, світогляду було тотальним; через *догмати* (основні положення, які слід сприймати як незаперечну істину за будь-яких обставин). Церква формувала ієрархію життєвих відносин, наукову думку, систему освіти, мистецтво, політику тощо;

3. ***Ідея Бога***, навколо якої формуються всі цінності культури та уявлення про світобудову. ***Теоцентризм*** визначає Бога центром світобачення;

4. ***Двосвітність,*** коли сприйняття й пояснення миру виходить із ідеї його поділу на реальний та потойбічний, протиставлення в ньому Бога й природи, Неба й Землі, «верху» і «низу», духу й плоті, добра і зла, вічного й тимчасового, священного й гріховного;

5. ***Історизм***, згідно з яким буття людини розвертається в часі, починаючи з акту створення, потім гріхопадіння людини й кінчаючи другим пришестям Христа й Страшним судом;

6. ***Символізм:*** середньовічна людина розглядала навколишній світ як систему символів, правильно витлумачивши які, вона може осягнути божественний сенс і його істину;

7. ***Універсалізм,*** в основі якого знаходиться ідея Бога як носія універсального, загального початку. Духовний універсалізм християнства сформував духовну спільність людей – одновірців; християнство затверджувало універсальність людини, трактуючи її поза етнічної приналежності й соціального статусу як земне втілення божественного;

8. ***Аскеза,*** яка стала фундаментом чернецтва (це особливі духовні практики навмисного самообмеження, або виконання важких обітниць, мета яких досягнення певних духовних цілей чи надбання надприродних здібностей);

9. ***Ієрархічність*** духовної сфери знайшла відображення в земній системі соціальної ієрархії та власності (власність розподілена між феодалами зверху донизу).

Першим в культурі ***вітчизняного Середньовіччя*** є ***додержавний період*** (V–IX ст.), під час якого слов’янські племена включилися в процес великого переселення народів і в VII ст. завершили колонізацію просторів Східної Європи. Склалися 15 племінних союзів: полян, древлян, сіверян, волинян, дреговичів та інших, які поступово переростали у формування більш високого соціокультурного рівня – племінні князівства. Напередодні утворення Київської держави, в VII-VIII ст., на території Лісостепу та Полісся поширювалась *Волинцівська культура*, яка унаслідувала елементи культури склавинів. Згодом на території Лівобережного Подесіння формувалась *Роменська культура* (кін. VIII-X ст.), яку, зазвичай, ототожнюють з культурою сіверян. На ареалі *Райковецької культури* (VIII-IX ст.) між Дніпром і Карпатами осіла низка племен Правобережного Подніпров'я і Подністров'я, тому її справедливо вважають однією з основ давньоруської культури.

Найбільшим та найсильнішим був союз полян, котрий займав землі центральної України на берегах Дніпра. Навколо їх міста Києва й відбулося об’єднання слов’ян в єдину державу – Київську Русь. За легендою, Київ засну-

вали брати Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь. Кий став першим князем міста, що назвали на його честь. Це була доба ***язичницької культури***. Але про майбутнє цих міст нам оповідає легенда з літопису «Повість минулих літ», ніби апостол Андрій Первозваний на високих пагорбах правого берега Дніпра поставив хрест, благословив «гори ці» й напророчив, що «на горах цих возсія благодать Божа, і має бути город великий, і багато церков Бог воздвигне».

Наступний – ***період формування й розквіту Київської Русі*** (IX–XI ст.). Розпочалася християнізація населення за православним каноном, розвивалися міста, торгівля, освіта, мистецтво, а також тісні культурні взаємовідносини з Візантійською імперією, Азійським Сходом, Скандинавією та Західною Європою. Значний внесок в культуру цього періоду зробили князі **Володимир Великий** (960–1015), **Ярослав Мудрий** (978–1054), **Володимир Мономах** (1053–1125). Видатними культурними діячами вітчизняного Середньовіччя IX–XI ст. були: один із засновників Києво-Печерського монастиря й родоначальників чернецтва **Антоній Печерський** (983–1073), письменник-полеміст **Феодосій Печерський** (бл. 1008-1074), мислитель **Лука Жидята** (пом. 1059), книжник, історик і публіцист **Нестор** (бл. 1056 – після 1113), письменник митрополит ***Іларіон Київський*** (XI – поч. XII ст.), іконописець та ювелір ***Аліпій*** **(Алімпій**, пом. 1114). За Ярослава Мудрого християнство остаточно утвердилося на Русі, оформилася організація києворуської православної церкви. Близько 1039 р. було засновано Київську митрополію, що підлягала константинопольському патріарху.

Третій етап культури Вітчизняного Середньовіччя – це ***період феодальної роздробленості*** (XII–XIII ст.), коли війни між удільними князівствами, а потім і монгольське нашестя спричинили поступовий занепад культури Київської Русі. Проте політичні процеси сприялиа розвитку економічних зв'язків, ремесел, торгівлі, а також давали поштовх для формування *місцевих художніх традицій* в архітектурі, іконописі, декоративно-прикладному мистецтві, літописанні. Мислителі та письменники **Кирило Туровський** (між 1130–1134 – бл. 1182) і **Данило Заточник** (кін. XII – поч. XIII ст.), філософ, політичний і церковний діяч **Никифор** (пом.1121) представляють культуру цієї епохи. Її обірвала монголо-татарська навала, але, незважаючи на жахливі руйнування, знищити архітектурно-будівничі, образотворчі, літературні та інші надбання загарбникам не вдалося. Їх творчо використовували митці наступних епох.

Одним з найбільших князівств Київської Русі періоду феодальної роздробленості було ***Галицько-Волинське князівство***. Його піднесенню сприяло не тільки вдале географічне положення. Об'єднавча політика князів **Романа Мстиславовича** та **Данила Галицького** сприяла економічному, політичному та культурному розвитку князівства. Данило Галицький став першим українським королем і завдяки йому постало місто Львів – сучасна перлина української архітектури різних культурних епох. Про події тих часів та діяльність князів нам оповідає *«Галицько-Волинський літопис»*.

Отже, духовний світ давніх слов'ян вимірювався язичництвом та християнством. Потужність язичницьких вірувань проявила себе в «двовір'ї» – коли паралельно існували елементи і язичницькі, і християнські, втілювалися в народну обрядовість та риси святих. **988 рік** – рік хрещення Русі князем Володими-

ром, став офіційною датою входження в європейський культурний світ, початку будівництва храмів та монастирів, створення шедеврів іконописного та монументального живопису. Але стародавня язичницька віра пращурів залишила свій слід в києворуській культурі і зробила її по своєму унікальною.

Безсумнівною цінністю в Київській Русі була *грамотність.* Це стосувалося як звичайного населення, що залучалося до грамоти, так і «*книжної премудрості*» князів, про яку нам повідомляють літописи. Відомим книжником вважається Ярослав Мудрий, засновник першої бібліотеки, освіченими були члени його родини. Анна Ярославна, письменна, на противагу своєму чоловікові, Генриху I, королю Франції, мала в своєму посазі Євангеліє, на якому присягали всі наступні французькі королі, називаючи його «Реймським» (воно й досі зберігається у Франції). Всеволод Ярославич знав п'ять іноземних мов, нікуди не виїжджаючи. Святослав Ярославич з братами уклав «Руську правду» (збірник законів Русі). Онук Ярослава, Володимир Мономах відомий як автор літературно-філософського твору «Повчання». Залишилося в історії ім'я Святослава Ярославича, бо він замовив (тобто оплатив) розкішно прикрашену книгу енциклопедичного характеру – «Ізборник Святослава» (1073 р.).

З кінця X ст. починають будувати християнські храми. Місця, де стояли язичницькі ідоли, розчищалися для православних церков. *Церкви, монастирі ставали центрами громадського, політичного, культурного життя*, при них створювалися бібліотеки, школи, лікарні, притулки, майстерні, в яких переписували й прикрашали книги; поряд відбувалися народні зібрання (віча), у них приймали послів, садовили на престол і замиряли князів. Головним центром чернецтва на Україні в епоху Сеедньовічя був Києво-Печерський монастир, який заснував чернець Антоній.

Після хрещення в Руській державі широко розповсюдилася *кирилиця* (слов'янське письмо, створене у 863 р. просвітителем, проповідником із м. Солунь ***Кирилом*** як *глаголиця*, потім удосконалене його братом ***Методієм*** і учнями). Археологічні знахідки демонструють кістяні і металеві *стили* (писала) для писання по бересті й воскових дощечках, написи-*графіті* в церквах, на багаточисельних предметах (пряслах, посуді, ливарних формах, шифері тощо).

Піклувалися про освіту Держава й церква. Відомо, що 988 р. князь Володимир заснував школу в першій побудованій ним церкві Св. Василя, потім – у Десятинній. З метою виховання дипломатичних кадрів в 1037 р. Ярослав Мудрий при Софії Київській створює школу, в якій викладали богослов'я, філософію, риторику, граматику, історію, географію. Там же утворилася своєрідна академія – гурток книжників-письменників та учених. 1086 р. онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала при Андріївському (Янчиному) монастирі школу для дівчат, в якій навчали грамоті, співу, вишиванню і т. н. Потреба в розвитку освіти була викликана необхідністю функціонування держави, церкви, усього суспільства. Розповсюдженню освіти сприяли *бібліотеки*: створена Ярославом Мудрим 1037 р. перша в Русі бібліотека була на той час найбільшою в Європі.

Давньоруська література представлена *перекладною літературою*, котру привозили з Візантії, Болгарії, країн Сходу і Заходу, та *оригінальною,* що створювалася києворуськими авторами.

Серед оригінальної літератури найбільш значущими були *літописи*, які стали головними, а іноді й єдиними джерелами з історії Київської Русі. Літописання, ймовірно, започатковано за часів Володимира Святого в 996–997 рр. Всесвітньо відоме ім'я літописця **Нестора**, котрий переробив раніше існуючі літописи авторства Нікона та Іоанна в найвизначнішу історичну працю Київської Русі – «Повість минулих літ». В літописі міститься найдавніша історія слов'ян, їх розселення, описи князів, договори та державні акти, перші християнські храми та митрополитів. Наступниками Нестора в літописанні стали **Сильвестр, Мойсей Видубицький** та **Лаврентій**.

Між 1037-1054 рр. митрополитом **Іларіоном** написане *«Слово про Закон і Благодать»* – літературний шедевр, в якому автор відстоює культурну і релігійну самостійність києворуської держави, захищає ідею рівності всіх народів у духовному та політичному житті, а також провіщує величне майбутнє християнській Русі.

Філософський твір *«Повчання дітям» Володимира Мономаха* (1096) включає життєпис самого автора як приклад державного керівника для майбутніх поколінь, так і моральні настанови мудрого князя, які б допомогли тримати в мирі як державу, так і окрему сім'ю. Жанр «повчань» був популярним в ті часи, в них давньоруські автори намагалися подати модель поведінки для людини – будь то князь, чи простолюдин. Серед книжників своїм *«Повчанням до братії»* відзначився **Лука Жидята**. В його творі зустрічаємо викладення основних понять православної віри та моральних обов'язків християнина.

Найвидатнішою серед поетичних літературних пам'яток Русі слід визнати *«Слово про похід Ігоря»* (1185–1187) – твір не лише поетичний, а й історичний, що змальовує трагічний період Київської Русі часів феодальної роздрібненості та наслідки розбрату серед князів. Сюжет поеми описує невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря проти половців.

Ще один поетичний твір Русі – *«Слово Данила Заточника»* (кінець XII – поч. XIII ст.), в якому автор філософствує на тему переваги людського розуму та освіченості над багатством, славою та знатним походженням. «Слово» – особливий жанр літератури, який представляє собою ораторські промови, хвалебні чи панегіричні оди. Майстерністю творити «слова» володів не кожен, це потребувало великої освіченості та літературної культури.

Окремим напрямком була *житійна література*. Це життєписи відомих людей тих часів – і духовних, і світських. Прикладами можуть бути «житія» княгині Ольги, князів Бориса і Гліба, монаха Антонія тощо. Зібрані разом «житія» святих людей формували *патерики*, найбільш відомим з яких є «*Києво-Печерський патерик»* XIII ст. – збірка оповідань та життєписів про монахів Києво-Печерського монастиря.

Ще один жанр оригінальної літератури Середньовіччя – *апокрифи*. Це перекази біблійних сюжетів, легенди про персонажів біблійської історії. Вони не

були канонічними творами, але їхня цінність у додатковій інформації про події та постаті, відомі із Біблії. Так, існує цілий цикл апокрифів про Діву Марію.

Джерелом *прав*а на Русі вважається *«Руська Правда»* Ярослава Мудрого. Це свод законів, що фіксували норми середньовічного права – захист життя та майна, кримінальну відповідальність та порядок наслідування. «Руська Правда» редагувалася та доповнювалася нащадками князя, це ввійшло в історію як «Правда Ярославовичей».

Кожна книга була коштовністю і унікальним мистецьким виробом завдяки співпраці декількох майстрів: письменника, переписувача, художника, ювеліра. До наших днів дійшли взірці *книжкової мініатюри*, які демонструють витончену та довершену техніку виконання мініатюр, великої і малих заставок, ініціалів (перших великих літер). Книги прикрашалися розкішним мереживом орнаменту з геометричних фігур, квітів, птахів і тварин.

Народна творчість на Русі була представлена обрядовим та побутовим фольклором, казками, легендами. Особливою любов'ю народу користувалися билини про богатирів – Альошу Поповича, Іллю Муромця, Микиту Добринича. Билини виконувалися речитативом співаками-сказателями, такими як легендарний *Боян* (XI ст.) та *Митуса* (XII-XIII ст.). Скоморохи, акробати, співаки зображені на фресках Софії Київської. Часто уривки пісень потрапляли і в літописні тексти.

Хрещення Русі вплинуло й на ***архітектуру***. Даавньоруські зодчі зводили спочатку дерев'яні, а з X ст. кам'яні споруди, котрі вражали монументальністю, гармонійністю та красою фасадів, багатством внутрішнього оздоблення. Маючи різноманітні контакти (з Візантією, Сирією, Китаєм, Єгиптом), давньоруські майстри виробили власний стиль, зберегли свої традиції, творчо використавши здобутки світової культури. Спочатку хрещення споруди будувалися під впливом архітектурних традицій Візантії, за грецькими розрахунками пропорцій та за допомогою запрошених візантійських майстрів. Поступово києворуська архітектура відходила від візантійського стилю і ставала все більш самобутньою. Давньоруські міста Київ, Чернігів, Галич, Львів, Переяславль, Корсунь, Перемишль, Володимр-Волинський, Ізяславль та інші мали укріплені центри, де будувалися собори, княжі палаци, навколо розташовувалися квартали жилищ містян. Оборонна архітектура використовувала земляні вали, рви, частоколи. В'їзд до міста був можливим через ворота (як «Золоті Ворота» у Києві).

Особливе місце в культурі Київської Русі займала *сакральна архітектура* – спорудження церков, соборів, монастирів. Відомо з літописних джерел, що, за візантійськими традиціями, *Десятинна церква* була оздоблена мармуром – дорогим та рідкісним в Русі матеріалом. Цю церкву вінчали 25 куполів і вона вважається першою сакральною спорудою Києва. Багатокупольність стала особливою прикметою давньоруського храмового будівництва. Багато спільного з Десятинною церквою має *Спасо-Преображенський собор в Чернігові* (початок XI ст.). Всі сакральні споруди виділялися масштабом, просторовістю, пірамідальністю, хрестно-купольним характером будівлі (коли простір споруди утворює хрест, увінчаний по центру куполами). Стіни храмів прикрашалися *монумента-*

льним живописом, представленим техніками *фрески* та *мозаїки*, що доповнювали архітектуру, органічно вписувалися в стіни, арки, колони, стелю.

Шедевром мозаїчного та фрескового живопису став *собор Софії Київської. З*а монументальністю та пишністю він не мав рівних не лише в давньоруському, а й світовому мистецтві того часу. Собор вважався центральним для всієї Русі не випадково: Премудрість-Софія гарантувала безпеку, порядок в державі, непохитність Київської Русі перед зовнішніми загрозами. В центральному куполі Софії – мозаїчне зображення Ісуса Христа, на стінах – розташовані фігури його дванадцяти апостолів, чотирьох євангелістів, а у вівтаря – розташована Богоматір, легендарна Оранта, чия молитовна фігура ніби височіє над усім Києвом. Її руки простягнуті в захисному жесті над усією країною, а глянути Богородиці у вічі можна з будь-якої точки храму. Ще одна назва Оранти – «Нерухома стіна». Славнозвісна мозаїка яскраво ілюструє ідею возвеличення принципів християнства, його символіку божественної гармонії, освячення князівської влади. Різнокольорові мозаїки в Софії та фрески зображають як релігійні, так і побутові сюжети, портрети княжих сімей. Композиції зображень читаються зверху до низу, як Книга, чи то «Біблія для не писемних». Подальший розвиток художньої майстерності київських майстрів відображено в мозаїках храму *Михайлівського Золотоверхого монастиря*. Яскравою пам'яткою монументального мистецтва кінця XII ст. є фрески *Кирилівської церкви,* загальною площею 800 кв.м.

В культурі Київської Русі особливе місце займав ***іконопис*** – зображення персонажів та подій християнського віровчення. Перші ікони з'явилися на Русі в X ст. Зберігаючи деяку спільність з візантійською, постала *київська іконописна школа*. Ікони першої половини XI ст. – монументальні, ідентичні мозаїкам і фрескам Софії Київської, оскільки виконували їх фрескисти й мозаїчисти Київської школи. Але призначення цих зображень було не в демонстрації тріумфа християнства в Руській землі, а в поклонінні – до них зверталися за допомогою, зціленням, оскільки ікона сприймалася як свідчення присутності святого та мала властивості благодаті.

До наших часів майже не дійшли імена художників, адже канон забороняв підписувати сакральні твори. З літературних джерел ми знаємо про *Алімпія* – монаха Києво-Печерського монастиря. На стику XI-XII ст. він оформляв Успенський собор Києво-Печерської лаври, виконував замовлення князів, навіть мав власну іконописну школу. Ще відомо про іконописця майстра **Григорія**, можливо, учня Алімпія. Серед шедеврів давньоруської ікони, що дійшли до нас – ікона св. Георгія-Воїна (XI ст.), Богоматір Втілення (XII ст.), Володимирська Богоматір (XI-XII ст.). Особливу увагу іконописання Русі приділяло образу Богоматері. Різноманітні типи її зображання розкривають різні сторони образу: є іконографічний тип Оранта (Та, що молиться), Панагія (Всесвята), Одигітрія (Вказуюча дорогу), Розчулення (Умілєнія), Покрова (Заступниця за род людський). Найдавніші зображення Покрови датуються ще XIII ст., а в XVII-XVIII ст. вона стала головним оберегом для українських козаків.

Висновки

1. Отже, в період Середньовіччя існувала високорозвинута давньоруська культура, котра нічим не поступалася культурі Візантійської імперії, країн Заходу та Сходу. Поштовх її розвитку надала християнізація Київської Русі, яка стимулювала розвиток писемності, освіти, книжної справи, сакрального мистецтва. Шедеври літератури, архітектури, іконопису Русі вражають по сьогодні.

2. Феодальна роздробленість, розпад країни на окремі князівства, напади монголо-татар поклали кінець існуванню єдиної держави. Та її культура не щезла безслідно – вона стала основою вітчизняного Ренесанса.

3. Культуру Середньовіччя можна охарактеризувати як межову і відкриту, що спричинено геокультурними чинниками – розташуванням Русі між світом цивілізації Заходу й стихією східної кочової культури; між світом-спадкоємцем римської культури, орієнтованої на упорядкування зовнішнього світу, й світом грецької спадщини, яка зосереджена на внутрішніх цінностях, між світами західного (католицького) і східного (православного) християнства, а також напруженими й різноманітними зв'язками з іншими культурами. І в цьому її особливість, багатство та унікальність.

ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКИЙ РЕНЕСАНС XIV-XVI ст.

План

1. Особливості розвитку вітчизняного Ренесансу і гуманізму.
2. Українська художня культура XIV-XVI ст.

У XIV ст. почалася нова епоха в історії вітчизняної культури – ***Відродження (Ренесанс).*** Поняття ***Рінашименто*** (Rinascimento) – «відродження в мистецтві», запроваджене архітектором і живописцем **Джорджо Вазарі** (1511–1574), мало тоді цілком визначений смисл; мова йшла про відродження давньоримської культурної традиції, яка заперечувалася середньовічною церквою, бо вважалася язичницькою.

Відродження – це *перехідна епоха в культурі Європи XIV–XVI ст.*, яка поєднала традиційне і новаторське, давши своєрідний, якісно новий сплав духовних цінностей. *Відродження сформувало особливу антропоцентричну картину світу*, в центрі якої *обожнена людина* як найвище творіння природи, що панує в ній; як господар історії, вільно діючий в світі ідей, відносин, культур. Ренесанс сприймав в людині прекрасне і потворне, піднесене і низьке, трагічне і комічне, не розділяючи її на буттєво кращу або гіршу, бо вона сама є мірою своїх вчинків. У більш вузькому значенні ***ренесанс*** – *провідний стиль у мистецтві XIV–XVI ст.*

Перехідність Відродження обумовлена особливостями соціально-економічного розвитку Європи, осереддям якого були міста. Саме у ренесансних містах формувалося *громадянське суспільство*, засноване на правових гарантіях і формальній рівності різних суб'єктів власності. Його передвісники *цехові братства* – об'єднання ремісників і міщан, що мали свою власність, про-

фесійні статути та суди, обирали голову (цехмістра), спільно відзначали свята, надавали матеріальну допомогу своїм членам тощо. У др. пол. XVI ст. у Львові, Кам'янець-Подільському, Києві, Луцьку, Кременці користувалися *магдебурським правом самоврядування*. Влада у цих містах належала магістрату, який обирала міська громада. Поступово в її структурі формувалася особлива соціальна група *інтелігентів-адміністраторів*; вони відігравали значну роль не тільки у ствердженні політичного авторитету міст, але й у розвитку нової культури. Остання була збагачена бурхливим розвитком *торгівлі*, яка повністю залежала від виробництва. З'явилася універсальна одиниця міжнародного торговельного обміну – *золотий флорин. З XIV–XV ст. до західної монетної зони входила і Україна*.

Суттєво й те, що ренесансні міста були багатонаціональними. Так, в українських містах постійно проживали поляки, німці, євреї, вірмени, італійці, греки, литовці, молдавани, угорці, що сприяло взаємопроникненню різних культур і релігій. Етнічно різноманітне населення, необхідність спільно протистояти зовнішній агресії та узурпації, а головне – самодіяльний характер торговоремісничого життя зробили ренесансні міста своєрідною лабораторією для різноманітних форм соціальної творчості.

Величезні зміни відбулися й у технічній сфері. Нові уявлення про час і простір формувалися завдяки широкому використанню у повсякденному побуті *механічного годинника* і *скла*. Зразковим технічним досягненням епохи Відродження став дерев'яний *друкарський прес*, сконструйований німецьким винахідником **Йоганном Гутенбергом** (1394–1468). Першим вітчизняним друкованим твором вважається «Апостол» (1574), виданий у Львові **Іваном Федоровим** (бл. 1525–1583). У кінці XVI ст. друкарні працювали також в Острозі, Києві, Почаєві, Стратині, Крилосі, Угерцях.

Найхарактернішою ознакою нового типу культури вважається ***гуманізм.*** Його можна визначити як *культурний рух епохи Відродження, центральна ідея якого – актуалізація через гуманістичні заняття можливостей особистості, всебічна культивація її «достоїнств»*. Гуманізм виникав там, де міцніла національна самосвідомість. XIV–XVI ст. – це епоха становлення європейських націй, мов, формування національної історичної традиції. *Найважливіший принцип ренесансного гуманізму – принцип спільного блага (блага народу)*, основні ознаки котрого – патріотизм, служіння державі, соціальна активність – вищі чесноти громадянина.

Культура України епохи Відродження мала *потужну базу – культурні традиції Київської Русі*. Вбираючи в себе досягнення інших культур, вона виходила на загальноєвропейську арену XIV ст. як одна із внутрішньо сформованих, незважаючи на відсутність цілісної національної держави.

XIV–XV ст. стали періодом раннього українського Відродження, коли, за словами Івана Франка, «повіяло новим європейським духом». З початку XIV ст. й до польсько-литовської Унії 1385 р. умови для розвитку культури були в цілому сприятливі. *Знаменною для цього періоду розвитку української культури була пильна увага до вітчизняної історії*. В часи «*олельковицького ренесансу*» відбудовувалися зруйновані татарами київські святині, заново був переписаний

«Києво-Печерський патерик» (1460, 1462), здійснювалася редакція рукописних книг – «Листвиці» (1455) і «Златоструя» (1474).

Центром гуманістичного руху став Київ, де працював потужний осередок літераторів-перекладачів, які ознайомили українську спільноту з досягненнями інших культур. Саме у цей період *під впливом Візантії та Італії формувався світогляд, орієнтований на земне життя і потребу його пізнання та вдосконалення*. Ідеї раннього гуманізму, пов'язані з візантійсько-християнською догматикою, обумовили нову інтерпретацію стародавньої культури. Українські гуманісти передусім зверталися до творів грецьких і римських істориків, філософів, видатних політичних і державних діячів, арабо-єврейської культурної спадщини. Перевага при цьому надавалася роботам практичного характеру.

Ідеал епохи – «тримовна» людина – знавець грецької, латинської та єврейської мов. Ці знання були потрібні не стільки для освоєння минулого, скільки для практичного діяння. Від героя-мученика до героя-переможця прямувала вітчизняна культура, починаючи з XIV ст. У XV ст. ця тенденція знаходила вияв у «житійній літературі» – *агіографії*. Її поширенню сприяли митрополит Кипріан, а також **Григорій Цамблак** (1364–1420) – один з найяскравіших представників нової української літератури та церковної музики.

Провідниками ідей раннього гуманізму були також італійські архітектори, ремісники, купці, промисловці. Найчисленніші їхні громади проживали у Києві і Львові після того як під ударами Туреччини занепали генуезькі колонії в Криму. Італізуючи обличчя вітчизняної культури, вони в неменшій мірі українізувалися: українськими були їх цехові прізвища, українською поступово ставала їхня творчість, що сприймала місцеві професійні традиції.

З кінця XIV ст. посилювалася полонізація, глибоку кризу переживала східна церква. Але розвиток вітчизняної культури йшов по висхідній; на її авансцену виходило *козацтво*. Саме з ним був пов'язаний *ренесансний герой* – сильна особистість, енергійний і впевнений ватажок, безстрашний лицар, який долає будь-які перешкоди на своєму шляху і самовіддано захищає рідну землю від ворогів.

Важлива роль у поширенні нової європейської культури належала *вищій освіті*, що сприяла формуванню в Європі єдиного культурного простору. У XIV-XV ст. в європейських університетах навчалися студенти – вихідці з українських міст. Численними були їх земляцтва в Краківському, Болонському й Падуанському університетах; молоді українці вчилися у Віттенберзі, Базелі, Парижі, Відні.

Українські гуманісти були православними, католиками та уніатами; вони писали свої твори латинською, українською, польською мовами. Більшість з них усвідомлювали себе українцями (русинами, роксоланами, русами, руськими). Були і такі, що не наголошували на своїй національній приналежності. Але всі вони згуртувалися у цей важливий період національного буття українського народу.

Найвидатнішим представником раннього українського Відродження XIV–XV ст. був **Юрій Дрогобич** (Котермак, Юрій зі Львова, 1450–1494) – док-

тор філософії та медицини Болонського університету; впродовж 1478–1482 рр. він викладав математику і астрономію, а у 1481–1482 рр. обраний ректором медичного факультету та вільних мистецтв. У Краківському університеті його лекції слухали К. Цельтіс та М. Коперник. Ю Дрогобич – автор друкованої книги «Прогностична оцінка року Божого 1483», де подані наукові відомості з географії, астрономії, філософії. Праці Ю. Дрогобича, в яких відчутне нове розуміння людської особистості, гордої за свій рід і батьківщину, знали в багатьох країнах Європи.

XVI ст. – період зрілого Відродження в українській культурі, що позначений пробудженням національної самосвідомості. То були тяжкі часи спустошливих нападів турецько-татарських агресорів, посилення національного і релігійного тиску з боку польської шляхти (Люблінська унія 1569), боротьби між Реформацією і контрреформацією на чолі з орденом єзуїтів, підготовки до створення конфедеративної держави, загострення соціальних протиріч, кризи православної церкви й пов'язаної з нею системи освіти. Проте, незважаючи на несприятливі умови, Україна переживала певне культурне піднесення. З'явилися гуманістичні центри учених людей, що брали активну участь у громадському житті, писали і перекладали різноманітні твори, укладали підручники і словники, засновували друкарні та школи.

Двома найважливішими подіями відзначене українське Відродження XVI ст. *В 1544 р. у Львові при церкві св. Миколая засновано Успенське братство – неформальне, національно-релігійне об'єднання свідомих громадян* (заможних міщан, купців, ремісників-селян, дрібних власників), занепокоєних станом православ'я та майбутнім культури. У др. пол. XVI ст. *братства стали прообразом громадянського суспільства*. Спочатку вони опікувалися освітою городян, засновували бібліотеки, займалися науковою і видавничою діяльністю. Разом з тим братства турбувалися про належний християнину моральний клімат у сім'ї, гідний відхід людини із цього світу (для немічних і самотніх були засновані шпиталі-госпіси). Але поступово братства почали втручатися в церковне життя, критикуючи тих православних ієрархів, які претендували на необмежену владу в церкві і зрадили звичаї, мову, віру свого народу. Розгорталася боротьба за пряме підпорядкування Константинопольському патріархові й незалежність від місцевих церковних владик, *які опинилися під фактичним контролем міської громади.*

Друга важлива подія української культури XVI ст. – *заснування у 1576 р. князем Костянтином Острозьким науково-просвітницького центру в Острозі.* До нього, крім ученого гуртка, входила академія (колегія) – перший український навчальний заклад європейського типу, а також друкарня І. Федорова. Намагаючись зберегти культурну ідентичність, діячі центру публікували полемічні твори слов'янською мовою, відстоювали православний релігійний обряд. Саме з діяльності Острозької академії починалося вивчення Біблії як тексту, розвиток друкарства сприяв критичному перегляду релігійних рукописів. Разом з тим академія затвердила зразок *української православної школи як тримовного ліцею, гімназії або колегіуму (слов'яно-греко-латинський колегіум)*.

Серед відомих українських гуманістів XVI ст. – поет і педагог **Павло Русин** із Кросна (бл. 1474–1517); **Лукаш** з Нового Міста (пом. бл. 1542) – доцент філософії та магістр вільних мистецтв Краківського університету; поет і перекладач **Севастян Кленович** (1550 – між 1602-1608) – автор популярної тоді «Роксоланії»; філософ і поет, автор поеми «Острозька війна» **Симон Пекалід** (1567 – після 1601). Серед представників українського гуманістичного руху – культурно-освітній діяч і поет, перший ректор Острозької академії **Герасим Смотрицький** (пом. 1594) та його син **Мелетій Смотрицький** (1572–1633) – учений філолог і письменник; брати **Лаврентій** (пом. 1634) та **Стефан Зизанії** (1570–1600) – філософи, письменники, перекладачі. До кола найвидатніших європейських гуманістів XVI ст. належав **Станіслав Оріховський** (1513–1566) – поет, публіцист, оратор, філософ, політичний діяч, якого називали «русинським Демосфеном» та «сучасним Цицероном». Серед його праць, написаних латинською та польською мовами, гуманістичний твір про природу демократичної держави – «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543 і 1548).

Український гуманістичний рух XVI ст. міцнів завдяки безпосереднім контактам із представниками Північного Відродження і Реформації, тому інтереси вітчизняних мислителів поширювалися в історію, теологію, *натурфілософію – вчення про природу, вільну від підкорення теологічному світосприйняттю*.

Важливий здобуток наукової думки епохи Відродження – розвиток *теорії природного права*. Мислителі XVI ст. на відміну від попередників вважали, що таке право існує незалежно від Божої волі. Разом з тим природне право, вище людських законів, які при потребі можна змінювати. Ренесансна концепція природного права ставила на чільне місце невідомі у попередні епохи поняття вроджених для індивіда особистих свобод. Гуманісти вважали, що людина в цивілізованій державі повинна мати права на повноцінне життя, свободу совісті, слова.

Діячі епохи Відродження зробили значний внесок у *теорію суспільного договору*. Вони стверджували, що королівська влада виникла внаслідок угоди між людьми, які добровільно служать обраному голові держави. Вітчизняні мислителі висловлювали ідеї, які дають підстави вважати їх одними з перших ідеологів *освіченої монархії в Європі*. Передусім, гуманісти мріяли бачити в особі короля «філософа на троні»: мужнього, мудрого, справедливого та не байдужого до мистецтв.

Наслідуючи дух реформаційного вчення, українські гуманісти відстоювали *ідею незалежності світської влади від церковної*. Вони заперечували божественне походження влади й держави, виступали проти підпорядкування світської влади духовній, відстоювали невтручання церкви у державні справи.

Значне місце в теоретичних міркуваннях українських гуманістів про державу належить *проблемі війни і миру*, актуальній тоді в усій Європі у зв'язку з постійними династичними, громадянськими, релігійними війнами. Саме українські гуманісти виступили з ідеєю гуртування європейських народів для подолання турецької агресії. Ця ідея живе й донині в концепції «європейського дому».

Особливу зацікавленість вітчизняні мислителі XVI ст. виявляли до *історії*, яка розглядалася як людська драма в дії. *Головною рушійною силою історичного розвитку і суспільного прогресу гуманісти вважали мудрість, розум і освіту*.Для них історія – *засіб пробудження свідомості* народу та його історичної пам'яті, виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни.

Відродження принципово змінило становище художньої творчості та митця в суспільстві. *Мистецтво сприяло єдності духовного життя епохи*, наближаючись до науки, філософії, політики; воно стало справжнім рушієм процесу творення нового ідеалу, який, у свою чергу, впливав на всю систему мистецтв ренесансної художньої культури. *Її ядро складали ідеї єдності краси і правди, природного і божественного, ідеалу і реальності, античності і християнства*.

В українській художній культурі стиль ренесанс, передусім, стверджувався в ***літературі***. Різноманітні за жанровими формами твори староукраїнською, слов'яноруською, польською та латинською мовами найповніше втілювали гуманістичний ідеал. Інтерес до світу почуттів, до земних, людських цінностей найбільш чітко виявився в *поезії* XV-XVI ст. Найвідоміші українські поети Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський, С. Кленович, С. Пекалід віддавали перевагу латинській мові, бо всіляко підносили античну поезію. П. Русин написав величальну під назвою «Похвала поезії», де назвав поетичне слово «світлим даром богів», «їхнім дитям», «гомінким й солодким». Закономірно, що в літературу того часу владно входила козацька тематика. Геній народної творчості досяг свого найвищого зльоту у фольклорних жанрах *героїчного епосу* – багатющій скарбниці духовних цінностей українського народу. У XV ст. зароджувалися нові епічні жанри – *дума* та *історична пісня*, створювані співцями-кобзарями. Виконувалися ці твори речитативом (мелодійною декламацією) під супровід бандури, кобзи чи ліри. У найдавніших зразках героїчного епосу замальовані події раннього періоду козаччини; серед основних сюжетів – турецько-татарська неволя, втеча з полону, трагедія жінки-невільниці.

Вплив Реформації, релігійно-політичного протиборства позначився на розвитку *полемічної літератури*, яка синтезувала церковно-політичну публіцистику з сатирою. Її вершиною стала творчість **Івана Вишенського** (1551–1621). Його концепція про свободу народу і особи, яка ґрунтувалася на ідеях раннього християнства, ставила завдання захистити православне вчення від впливу католицизму. Послання, трактати, листи І. Вишенського відрізняються великим літературним хистом і естетичним смаком; заслуговує на увагу і його боротьба за слов'янську мову, її поширення на рідній землі.

З кінця XV ст. розвивався український ренесансний ***театр***. Його витоки – у віршованих діалогах, які практикувалися в братських школах. Це були *містерії* та *міраклі* – релігійні спектаклі, що ілюстрували біблійні сюжети, сценічно відображали житія святих, а також *мораліте* – театральні постанови, героями яких були алегоричні постаті, – Душа, Чеснота, Любов, Покора, Гнів, Заздрість, що вели розмови моралізаторського характеру. З XVI ст. всі ці жанри релігійної драматургії стали складовими *шкільної драми*. Її актуальність в ренесансній культурі була обумовлена потребами освіти, передусім, вивченням латинської мови. Національною особливістю української шкільної драми було те,

що поміж віршовані діалоги релігійного, міфологічного, алегоричного змісту виконавці вводили комедійні дійства у формі *інтермедій* або *інтерлюдій*.

Окремим театральним жанром була *вертепна драма*, у якій виступали ляльки (маріонетки). Спектакль складався з двох частин: релігійної (відбувалася у верхньому поверсі вертепу, що уявляв собою Віфлеєм) з чергуванням сцен народження Христа, поклону пастухів, вибухів гніву й люті Ірода, його смерті. В інтермедійній частині нижнього поверху виступали персонажі з народного буденного життя – Козак, Поляк, Литвин, що розважали глядачів.

Гуманістичний пафос епохи, її поривання до багатства життя, його духовних і чуттєвих радощів виявлявся і в *просторових мистецтвах*. Поступово змінювалась їх роль в художній культурі. *Живопис, скульптура, графіка стали самостійними мистецтвами*, відмежувавшись від ***архітектури***.

Найактивніше у XIV–XVI ст. розвивалася *оборонна архітектура*, що використовувала найсучасніші досягнення європейського будівництва. Дерев'яні укріплення повністю змінювалися мурованими та цегляними. Були надбудовані стіни та вежі Луцького замку; збільшений і доповнений системою земляних валів з бастіонами Хотинський замок, повністю побудований в каменю Кременецький. Могутністю та неприступністю вражав Невицький замок в Закарпатті. А в XV ст. була завершена найбільш потужна українська оборонна споруда – фортеця у Білгород-Дністровському, що нараховувала 20 веж; довжина стін – 2 км при висоті до 7 м та товщині до 5 м. Ще більшим за довжиною оборонних систем був Кам'янець-Подільський замок – 4,5 км. Саме в архітектурі оборонних споруд відбилася одна з найважливіших тенденцій художньої культури Відродження – *поступовий перехід просторових мистецтв від готичного стилю до ренесансного* (замок Любарта в Луцьку, Острозький замок, що споруджувалися у XIV ст. як готичні, перебудовувалися в ренесансні). Виразний оборонний характер мали і *культові споруди* (Святогорський монастир на Волині, церква у Сутківцях та монастир-фортеця у Міжгір'ї). *З розвитком світської придворної культури споруди починали об'єднувати функції фортеці та палацу*. Характерні приклади розкішних замків-палаців – Олеський, Жовківський, Золочівський, навколо яких розташовувалися парки з скульптурою.

З XVI ст. стиль ренесанс починав домінувати і в *міській культовій* та *цивільній архітектурі*. У 1527 р. велика пожежа знищила майже весь готичний Львів. Відбудовувався він вже по-новому архітекторами італійського походження – **Петром Італійцем** з Лугано, **Петром Красовським**, **Павлом Римлянином**, **Петром Барбоном**. Найбільш яскравий приклад нової архітектури – ансамбль Успенської церкви (1591–1629), до якого також входять каплиця Трьох святителів (1578–1579) і вежа К. Корнякта (1572–1580), що порушила давню традицію домінування в силуеті вітчизняного міста вертикалі собору як знака верховенства духовної влади.

Живопис найбільше зберігав традиції художньої спадщини Київської Русі. Передусім це виявлялося в *іконописі* XIV-XV ст., де використовувалися давні православні канони – символічність кольорів, плоскість, застиглість постатей, зворотна перспектива. Така вірність традиціям, навіть певний консерватизм стали засобом збереження самобутності національних духовних ціннос-

тей. У розвитку іконопису проявилася важлива тенденція епохи – *образотворче мистецтво поступово втрачало анонімність, воно ставало авторським*. Всупереч середньовічним звичаям, майстер **Федуско** із Самбора підписався під «Благовіщенням» (1579), що зберігається в Харківському художньому музеї. Станковий живопис XVI ст., представлений батальним і міфологічним жанрами, натюрмортом, але найцікавішим був портрет, що відображував внутрішньо суперечливе, психічно напружене життя людської особистості.

Упродовж XVI ст. *принципово змінилися стосунки між творцем і замовником-споживачем. Соціальна емансипація художника відбувалась і завдяки світському меценатству* – митці отримували замовлення, їхніми послугами користувалися монархи і вельможі. Так, польські королі та магнати неодноразово запрошували українських майстрів для розписів костьолів та панських палат. До нашого часу збереглися фрески, зроблені на замовлення вітчизняними митцями в Любліні, Кракові, Сандомирі, Вроцлаві. Запрошували їх і до Пскова, що, зважаючи на високий рівень псковської школи, було значним визнанням. Щоправда, все це не виключало залежності художника, особливо від смаків замовників. Та коли взяти до уваги, що смаки формувалися під впливом робіт тих самих художників, то ідеться скоріше про взаємозалежність.

XIV–XVI ст. – епоха розквіту українського *мініатюрного живопису*. За ствердженням фахівців, навіть французький малюнок того часу поступався українському в досконалості, а головне – в композиції. Серед видатних зразків ренесансної мініатюри – декоративні рамки славнозвісного «Пересопницького Євангелія» (1556-1561). Це одна з наших національних святинь: саме на цьому Євангелії складають присягу на вірність народу українські президенти.

Кінець XVI ст. – *час розпаду ренесансної картини світу*, що породив суперечливі тенденції в художній культурі; однак в них є і загальне – піднесення «внутрішнього бачення», суб'єктивного і фантастичного над авторитетом Природи і Античності.

Висновки

1. Відродження (Ренесанс) – це перехідна епоха в європейській культурі XIV–XVI ст. від Середньовіччя до Нового часу, що обумовлена особливостями соціально-економічного і духовного розвитку, осереддям якого були міста. Культурним рухом епохи Відродження став гуманізм, що формувався на базі класичної античної спадщини. На відміну від релігійного світогляду, в центрі якого був Бог, у гуманістів провідне місце посідала вільна і гармонійно розвинута людина.

2. Як нова верства світської інтелігенції, що здобула широке громадське визнання, українські гуманісти були носіями високої освіченості, національної самосвідомості, натхненниками ренесансного мистецтва. Вони зробили значний внесок у теорії природного права і суспільного договору, відстоювали ідею незалежності світської влади від церковної; приділяючи особливу увагу історії, гуманісти вважали її засобом виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни.

3. Український Ренесанс мав потужну базу – культурні традиції Київської Русі. На XIV–XV ст. приходився його ранній період, коли під впливом Візантії

та Італії формувався світогляд, орієнтований на земне життя і потребу його пізнання та вдосконалення. Якщо центром раннього вітчизняного гуманізму був Київ, то в період зрілого Ренесансу XVI ст. провідну роль у вітчизняній культурі відігравав Львів. Гуманістичний рух того часу міцнів завдяки безпосереднім контактам із представниками Північного Відродження і Реформації.

4. Відродження принципово змінило становище художньої творчості та митця в суспільстві. Мистецтво сприяло єдності духовного життя епохи, воно стало справжнім рушієм процесу творення нового ідеалу. У вітчизняному мистецтві XIV–XVI ст. стиль ренесанс передусім стверджувався в літературі і образотворчих мистецтвах, що найяскравіше відображали земну людину у Всесвіті.

ТЕМА 5. ВІТЧИЗНЯНА КУЛЬТУРА НОВОГО ЧАСУ (XVII-XVIII СТ.)

План

1. **Особливості та світогляд культури Нового часу.**
2. **Козацтво як культурне явище.**
3. **Українське Просвітництво XVII-XVIII ст.**
4. **Художня культура Нового часу.**

XVII–XVIII сторіччя – це епоха становлення європейських національних культур, панування абсолютизму у ряді провідних європейських країн, наукової революції, колоніальних війн, меркантилізму та принципів вільної конкуренції в економіці, лібералізму в політиці, відкритої боротьби із застарілими феодальними формами у суспільному житті та культурі, що завершилася Великою Французькою революцією 1789-1794 рр. XVIII ст. – вік Розуму, епоха Просвітництва та вільнодумства.

Для людської спільноти Нового часу властива нова суспільна свідомість та нові капіталістичні відносини. Нарешті *національні держави* остаточно замінили величезну космополітичну імперію і Європа вже існувала як конгломерація національних спільнот, кожна з яких відстоювала власні інтереси. Поступово сформувався новий прошарок суспільства – буржуазія. В масовій свідомості європейців відбувалися важливі соціально-психологічні зрушення, серед найважливіших – *виникнення ідеалу республіканського устрою*. В основі республіканського ідеалу насамперед *ідея рівності та орієнтація на визнання прав більшості*. Важливо, що авторство першої в Європі державної конституції належить українському гетьману **Пилипу Орлику**. Складена ним разом з козацькою старшиною угода 1710 р. «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» отримала назву «Конституція П. Орлика». Вона складалася із 16 статей і була діючим нормативним документом на Правобережній Україні до 1714 р. *Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення,*

модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя.

В цю епоху змінювалося відношення до релігії, поширювались вільнодумні ідеї, що були пов'язані з релігійно-філософськими вченнями – *пантеїзмом, за яким бог ототожнюється з природою, розчиняється в ній*, та *деїзмом, що визнає бога першопричиною світу, але заперечує його втручання в явища природи й суспільного життя*. Вже у XVIII ст. одним з напрямів духовного життя Європи стало *прагнення до секуляризації культури*, тобто максимального розвитку в ній незалежних від церкви світських засад.

Вперше саме світогляд Нового часу отримав філософське обґрунтування, яке було реалізовано у межах раціоналізму та емпіризму. ***Раціоналізм*** (лат. ratio – розум) визнає *єдиним джерелом пізнання світу розум*. Засновником класичного раціоналізму вважають французького філософа і математика **Рене Декарта** (1596–1650), який вимовив: «Cogito ergo sum» (Я мислю – отже, існую). Принцип декартівського раціоналізму презентував мислення, яке надавало людському існуванню справжнього сенсу. *Розум здатний істинно осмислити існуючу реальність і не допускає можливості отримати хибних знань внаслідок пізнавальної діяльності, якщо розум помиляється, то лише через емоції і волю*. ***Емпіризм*** (лат. empiricus – чисто практичний) основи якого закладені англійським філософом **Френсісом Беконом** (1561–1626), що о*собливу увагу приділяв науковим знанням, які необхідно перевіряти та використовувати на практиці*. Завдяки поширенню нового світогляду у XVII ст. в Західній Європі розпочався загальний прогрес знань, що був необхідним для промислового виробництва, торгівлі та мореплавання. Це була справжня *наукова революція*, що ознаменувалася значними відкриттями у галузі природознавства, технічними винаходами. *Науковець вже не просто споглядав, він став експериментатором*. Геніальний англійський учений **Ісак Ньютон** (1643–1727) сформулював основні закони класичної механіки, ним створено загальну картину безконечного Всесвіту. Було закладено основу багатьох сучасних наук, наприклад, англієць У. Гарвей відкрив кровообіг та започаткував фізіологію; італійський фізик Е. Торрічеллі винайшов барометр і започаткував метеорологію; А. Цельсій запропонував температурну шкалу; А.-Л. Лавуазьє є одним із засновників сучасної хімії та термохімії; К. Лінней створив систему класифікації живих істот; Г. Лейбніц заснував аналітичну геометрію, диференційне та інтегральне обчислення. *У результаті прогресу експериментального природознавства і математики вироблялось механіко-матеріалістичне уявлення про природу та її закони*, яке найповніше відображено у класичній праці І. Ньютона «Математичні начала натуральної філософії» (1687).

Наука набула нового статусу та сучасної структури. Поруч з університетами спостерігаємо академії наук, які спеціалізувалися на теоретичних дослідженнях. Наукові знання, що раніше були надбанням вузького кола вчених, стали поширюватись на всі суспільні верстви. *Віра у могутність людського розуму, в його безмежні можливості, у прогрес науки, що створювала умови для економічного і соціального добробуту, – такий пафос цієї епохи*.

Українська культура Нового часу розвивалась в умовах важкої, сповненої героїки боротьби народу за свою незалежність і державність, кульмінацією якої стала визвольна війна під проводом **Богдана Хмельницького** 1648-1654 рр. Це була *епоха нових якісних змін в духовному житті України, що пов'язані з формуванням національної самосвідомості*. На XVII-XVIII ст. припадає розквіт вітчизняної культури за часів гетьманування **Івана Мазепи, Івана Скоропадського** та **Кирила Розумовського.** Але не зникла національна енергія й від кінця XVIII ст., за словами Є. Маланюка, наступало її «переключення» з політики на культуру. Цінності та новації культури Західної Європи XVII-XVIII ст. своєрідним чином ширилися теріторією України того часу. Але українська культура формувалася в інших умовах, бо сприяли їй свої історичні та політичні обставини. *Самою могутньою, рушійною силою та своєрідним явищем вітчизняної культури цього періоду стало козацтво та козацька культура*.

Слово *козак* в перекладі з тюркської мови значить *вільний*. До появи українських козаків були на нашій території козаки татарські. Заснувалося козацтво в Україні (перша згадка 1499 р.) на островах пониззя Дніпра, де був створений військовий табір – *Запорізька Січ*. Козаки – проміжний стан між шляхтою та селянами; від селян їх відрізняла воля, а від шляхти те, що вони не могли бути власниками селян. Зрозуміло, що спочатку козацтво було неупорядкованим, але князь Д. Вишневецький у середині XVI ст. заснував на о. Малій Хортиці оборонний замок, що став базою козаків. На Січі жили не лише козаки, а й ті, хто здобував козацьке звання. Козацтво поділялося на *січове* та *зимове*. Зимові козаки (*зимовчаки* або *сидні*) жили поза Січчю, не називалися лицарями, бо мали сім'ї та маєтки, вважалися підданими товаришів, але у випадку війни служили нарівні з усіма. У Січ приїжджали люди усіх національностей, що свідчить про мультикультуралізм козацтва вже в ті часи. Кожний з них повинен був сповідувати *символ віри запорожців, що складався з п'яти пунктів.* Це: *1) православне віросповідання; 2) присяга на вірність православному володарю; 3) спілкування українською мовою; 4) безшлюбність; 5) проходження курсу військового навчання протягом семи років*.

Суттєвою ознакою козацької культури була релігійність та особливе відношення до церкви. Відомий дослідник козацтва Д. Яворницький зазначав, що у їхньому середовищі ніколи не було розкольників, лжевчень, заборонялися пропаганда чи сповідування інших релігій. Запорозькі козаки – глибоко віруючі люди, що послідовно дотримувалися православної віри. Була встановлена практика щоденного богослужіння за чернечим чином православної церкви, що вимагав від священиків виголошення проповідей українською мовою. *Головну мету свого життя запорожці вбачали у боротьбі з ворогами церкви й віри*. Як і старшина, рядові козаки були вільними і не мали маєтності. Цікаво, що *козацтво демонструвало особливо безтурботне ставлення до майна*. М. Попович зазначає, що до «військової здобичі козак жадібний, проте годилося пропити все здобуте в бою, ще й залізти в борги». Таким чином, ми уявляємо собі розуміння козацтвом християнських засад та спробу їх вийти за рамки повсякденного, побутового часу у вічність.

Значну роль відігравала освіта. Не випадково іноземці згадували козацьку Україну *грамотним краєм*. В Запорозькій Січі козаків обов'язково навчали грамоті, козацькі старшини були письменними, читали закордонні європейські журнали, мали домашні бібліотеки. Сільські громади своїм коштом утримували вчителів, дбали про шкільні будівлі. *Запорозький уряд на чолі з кошовим отаманом постійно виявляв піклування про створення розгалуженої системи освіти.* Січових школярів навчали читанню, співу, письму, а також основам військового мистецтва. Відомо про існування у XVII ст. «Козацької читанки», де містилися відомості з історії, географії, літератури. У монастирських школах хлопців навчали грамоті, письму та Закону Божому. Церковнопарафіяльними називали школи вокальної музики та церковного співу.

Могутнім впливом козацтва позначені різноманітні явища художньої творчості. Саме в Січі розвинулося своєрідне явище української народної культури – *кобзарство*. Кобзарі були поетами й усними літописцями, оспівуючи бойову славу. Українські народні пісні XVII-XVIII ст. є своєрідним історичним джерелом, при цьому достовірність, певна точність поєднуються в них з душевною схвильованістю. Поетичним літописом козацького життя були також *народні думи*, стиль яких завжди описовий, широкий та образний, а зміст захоплює вірністю зображення, глибиною почуттів. Наприклад, думи «Хмельницький і Барабаш», «Смерть Богдана Хмельницького», «Козацьке життя» вражають читача реалістичністю відтворення подій. У формуванні української національної самосвідомості великого значення набули *козацькі літописи*. Вже наприкінці XVII ст. вони існували у вигляді систематичних історичних оглядів, наприклад, літописи **Пантелеймона Кохановського** та **Леонтія Боболинського, Григорія Грабянки** та **Самійла Величка**. Писалися літописи простим стилем та народною мовою (*наріччям козацьким*), а їх зміст завжди складали події часів Б. Хмельницького. Автори літописів – самі козаки або ті, хто з ними товаришували. *Козацькі літописи знаменували перехід до власне історичної науки, від хронологічного переліку подій до їх осмислення й прагматичної інтерпретації.*

Справжньою перлиною української культури Нового часу в архітектурі став оригінальний *козацький собор* – це ірраціональний образ світу, що знайшов відображення у камені. Його бані зеленого та блакитного кольору прикрашені золотом або обліплені золотими зірками. Саме козацький собор став утіленням народної мрії про небо на землі. Зразки таких архітектурних пам'яток знаходяться у Ніжині, Києві, Ромнах, Глухові, Ізюмі.

Шедевром народного мистецтва XVII–XVIII ст., самобутнім явищем української культури стала *картина-парсуна із зображенням козака Мамая*. Цей образ – *відображення-емблема визвольної боротьби народу* на чолі з козацтвом та селянського руху. Козак-бандурист зображувався на стінах і дверях, скринях і кахлях, навіть на вуликах, однак саме картинний образ Мамая набув найбільшої популярності в народі. Мамай XVII–XVIII ст. суто українське художнє явище; тому і ототожнювався з відомими козацькими ватажками та месниками Іваном Нечаєм, Семеном Палієм, Максимом Залізняком.

Таким чином, козацтво – це складне й багатогранне культурне явище, завдяки якому у середині XVII ст. була утворена українська держава. Саме з козацького середовища вийшла нова національна аристократія, якої так бракувало Україні, й саме вона брала на себе утвердження державності, розвиток освіти та опікування мистецтвом. *Виникло нове, відповідне часові світовідчуття, змінився менталітет українців, бо став реальним зв'язок часів: Україна виступила як правонаступниця демократичних засад Київської Русі*. Була відновлена мова, віра, зароджувалася нова естетична культура, в якій риси європейського Нового часу поєднувалися з національною специфікою України. Тому і визначають цей період як *козаччина*, *козацько-гетьманська* чи *героїчна доба вітчизняної культури*.

Просвітництво – це *духовний рух європейського суспільства*, перші ідеї якого зародилися в Англії кінця XVII ст., передусім в філософії **Джона Локка** (1632–1704). У другій пол. XVIII ст. Просвітництво досягло розквіту у Франції. Серед визначних осередків Просвітництва була і Німеччина. Термін ***просвітництво*** вперше використаний Вольтером та **Йоганом Готфрідом Гердером** (1744–1803). Родоначальник німецької класичної філософії **Іммануїл Кант** (1724–1804) пропонував розглядати Просвітництво як необхідну історичну епоху розвитку людства, сутність якої полягає у широкому використовуванні розуму задля реалізації соціального прогресу. Для нього Просвітництво – виявлення родової сутності людства. *Головна мета нового духовного руху – критика засад феодальної ідеології, релігійних забобонів в боротьбі за віротерпимість, за свободу політичної та філософської думки; за науку проти містики, за свободу дослідження проти її придушення авторитетом.* Також визначальною була орієнтація на визнання значущості всіх народів, поряд з поступовим утвердженням *космополітизму* (грец. kosmopolitēs – громадянин світу). Впевненість у природній рівності людей, їх однаково високих можливостях і здібностях була основою формування ідеалу людини цієї епохи. *Панувала ідея про можливість гармонії розуму і почуттів в суспільстві і в людині, що досягалася завдяки вихованню*.

Українське Просвітництво виникало на основі гуманізму і Реформації та сприяло створенню оригінальної наукової традиції для розвитку філософії та науки Нового часу. *Визначним центром українського Просвітництва була Києво-Могилянська академія*. У 1631 р. митрополит Київський і Галицький **Петро Могила** (1596–1647) заснував вищу Лаврську школу, яка після злиття з Київською братською школою 1632 р. перетворилася в Київську колегію (академію). Києво-Могилянська академія була першим і єдиним православним вищим навчальним закладом Східної Європи. За короткий час вона стала *міжнародним освітнім центром*; не лише молодь з українських земель, а й зарубіжних країн йшла в Київ «по науку».

У Києво-Могилянській академії навчали різних мов, серед яких були старослов'янська й українська; їх впровадження в освітнє й наукове життя Нового часу сприяло зміцненню самосвідомості українського народу. Велика увага приділялась гуманітарним дисциплінам – історії, поетиці, риториці, світовій літературі, філософії, богослов'ю. Викладались також географія, математика, фі-

зика, астрономія, оптика, архітектура, економіка, медицина. Саме в Академії були започатковані основи нової української літератури і мови, формувалась школа вітчизняної філософії, знайшли тут свій початок і природничі науки та вища математика.

Фундатор Академії П. Могила перш за все прагнув пробудити у молоді інтерес до знань, «аби молодіж в справжній побожності, в звичаях добрих і в науках вільних навчена була». Найважливішим своїм завданням він також вважав організацію і розвиток книговидавничої справи. Важливого значення і статусу набула при П. Могилі філософія, написаний ним «Катехізис» на довгий час став програмним для філософських студій Академії. Також можна зазначити цілу плеяду просвітителів Києво-Могилянської академії: один з перших її професорів **Йосип Кононович-Горбацький** (пом. 1653) вважав, що *філософія і богослов'я, розум і віра повинні бути самостійними;* **Інокентій Гізель** (1600–1683) – просвітитель, історик, філософ, який вважав природне право вище закону Божого; **Стефан Яворський** (1658–1722) – письменник, церковний і політичний діяч, філософ; **Георгій (Григорій) Кониський** (1717–1795) та **Яків Козельський** (бл. 1728–1794). Найяскравіша постать серед вітчизняних просвітителів перш. пол. XVIII ст. – **Феофан Прокопович** (1677–1736) – український та російський громадський і церковний діяч, вчений, філософ і поет. Він *прагнув звільнити філософію від схоластики*, тому послідовно пропагував ідеї видатних вчених і філософів Нового часу. Просвітницькі ідеї вчений висловив і у вирішенні проблем людини, її місця в природі й суспільному житті. *Справжня велич людини – в її творчій праці, завдяки якій створюються всі матеріальні і духовні цінності*. Великий інтерес виявляв Ф. Прокопович і до питання про взаємовідношення держави та церкви. Будучи прихильником монарха як «філософа на троні», він відстоював позицію підпорядкування церковної влади світській і одночасно доводив, що хоч влада дана монархові народом, але сама народна воля витікає з волі Божої.

До вихованців Києво-Могилянської академії належав і великий український філософ, поет, просвітитель **Григорій Сковорода** (1722–1794). *Справжнє щастя людини – в праці*, вважав мислитель. Мало не першим із філософів Нового часу він висунув *ідею перетворення праці в найпершу життєву потребу і найвищу насолоду*. Не всяка праця приносить людині щастя: такою є лише *«сродна» праця – це праця за покликанням. Через неї розкривається природа людини, розвиваються закладені в ній добрі начала*. *«Сродна» праця є ідеалом людського щастя. Г. Сковорода – найвидатніша постать у культурному житті України Нового часу*. Його гуманістичні та просвітницькі ідеї розвивали у наступному столітті Є. Гребінка, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, І. Франко, які спираючись на різножанрову спадщину свого великого попередника (пісні, байки, вірші, притчі, діалоги, трактати, переклади, листи), піднімали на якісно новий рівень духовність українського народу.

Особливості розвитку європейського суспільства у XVII–XVIII ст. безпосередньо позначалися і на його художній культурі, що саме в цю епоху ставала *автономною і самостійною системою у світі культури*. Серед нових явищ ху-

дожнього життя – повсюдне поширення *академій мистецтв.* В історії ж вітчизняного мистецтва велика роль належить *Російській Академії художеств* (відкрита 1757 р.), бо серед її випускників і викладачів – славетні українці: уродженець Глухова **Антон Лосенко** (1737–1773) в подальшому професор і академік, академік **Дмитро Левицький** (1735–1822) – син відомого київського гравера; майстер дивовижно могутнього таланту, скульптор **Іван Мартос** (1754–1835) походив з українського старшинського роду; українцем за походженням був випускник Академії, талановитий скульптор **Михайло Козловський** (1753–1802) – автор пам'ятника О. Суворову у Петербурзі. Тобто з*агальноімперська художня культура значною мірою творилася вихідцями з України*. За словами Д. Антоновича, «український народ, на нещастя для себе, далеко частіше віддавав свої найкоштовніші художні сили сусіднім народам, ніж сам їх діставав від чужих». Разом з тим, як зазначає М. Попович, вихідці з України утворили в імперській столиці та інших містах Росії *особливий культурний світ*, який неможливо однозначно віднести ні до української, ні до російської культури. *Мистецтво Нового часу чимдалі більше набувало інтернаціонального звучання, в ньому чітко простежувалась тенденція виходу за національні межі*.

Вагомими були досягнення української ***музики*** XVII–XVIII ст., що набувала сучасних форм. Неперевершені заслуги в царині класичної музики на рівні західноєвропейських митців мали українці, насамперед блискучі вихованці глухівської музичної школи. Наприклад, автор багатьох музичних творів, в яких відчутний вплив народної пісенності, **Максим Березовський** (1745–1777) вважається творцем класичного хорового концерту. Капельмейстер придворної капели в Петербурзі **Дмитро Бортнянський** (1751–1825), якого називають «українським Моцартом», перебуваючи в Італії, поставив популярні опери «Алкід», «Квінт Фабій» та «Креонт». Трагічною була судьба **Артемія Веделя** (1767 чи 1772–1808) – автора численних концертів, в яких відчувається вплив українського романсу. В цілому ж *для української класичної музики Нового часу характерні професіоналізація творчості, формування концертних жанрів, утвердження автономії інструментальної музики*.

Поряд з цим розвивався *партесний (багатоголосий) спів*. Так, у каталозі Львівського братства з 1697 р. партесний репертуар налічував 267 церковних творів! Їх автори – тогочасні українські композитори, найвидатнішим з яких був **Микола Дилецький** (1650-1723), що обстоював нотну систему запису музики, широко використовував світські мотиви й народні мелодії та написав перший підручник з теорії музики «Граматика музикальна» польською, німецькою і російською мовами. Поступово церковний партесний спів поширювався з України на всю Східну Європу. Визнаним центром музичної культури була Київська академія. Вивчені в Академії канти і псалми мандрівні дяки і студенти розносили по всій Україні. Пізніше для підготовки хористів у Глухові – столиці гетьмана К. Розумовського – створили співацьку школу, що підтримувала міцні зв'язки із західноєвропейськими музичними центрами.

Популярними жанрами української ***літератури*** Нового часу були: *драма, проповідницька література, поезія, прозова новела*. Значне місце у літературі епохи посідали *історичні твори*. Історична думка формувалася як активна

складова у державницькій ідеології кращих представників українського суспільства. Окрім козацьких літописів це були літературно оформлені щоденники А. Филиповича, записки Я. Марковича, М. Ханенка, автобіографія І. Турчинського. Важливе значення для розвитку історичної думки в Україні та піднесення національної самосвідомості мала «Історія Русов іли Малой Росії», авторами якої, найпевніше, були представники козацько-старшинського роду батько та син **Григорій** (1725–1784) і **Василь** (1765–1845) **Полетики**. *Вперше була сформульована ідея відновлення державності України, відстоювалася думка про самостійність українського народу*, виділялися події в його історії, коли він боровся за свою свободу.

У XVII–XVIII ст. нові детермінанти поведінки народжували і нові відтінки емоційних реакцій, підсилювали інтенсивність психічного життя особистості в цілому і додавали її образу яскраво виражений драматизм. Звідси *найважливіша типологічна особливість художньої культури XVII–XVIII ст. – її внутрішнє різноманіття, плюралізм художньої творчості, що приводив до взаємодії різних творчих методів і стилів*. Серед них передусім виділяється ***бароко*** (італ. baroccо – вибагливий, химерний та ісп. barrueco – букв. «перлина неправильної форми») – стиль, що склався в Італії наприкінці XVI ст. **Лоренцо Берніні** (1598–1680), **Франческо Борроміні** (1599–1667) і **Мікеланджело Мерізі да Караваджо** (1573–1610) були його найвизначнішими представниками.

Українське, або «*козацьке*» бароко існувало протягом майже двох століть; воно мало самобутній національний характер і формувалося у складних соціокультурних умовах. *Найяскравіше бароко в Україні втілилося у храмовому будівництві*, що відбувалося у Києві, полкових містах і Слобожанщині. Церква всіляко сприяла поширенню цього стилю, вбачаючи в ньому *ідеальну здатність мистецтва здійснювати могутній вплив на емоційний світ людини*. Серед видатних архітекторів вітчизняного бароко: **Іван Григорович-Барський** (1713–1785), **Петро Неєлов** (сер. XVIII ст.), **Варфоломій Растреллі** (1700–1771), видатним творінням якого стала Андріївська церква у Києві, **Бернард Меретин** (пом. 1759) – автор церкви св. Юра у Львові.

Більш складний та неоднозначний за своєю природою стиль ***класицизм*** (лат. classicus – взірцевий) набув найповнішого теоретичного обґрунтування у «Поетичному мистецтві» **Ніколи Буало** (1636–1711). Класицизм склався у Франції. *Основна тема класицизму – співвідношення часткового й загального* стосовно змісту твору і принципу формотворення. Центром уваги був конфлікт індивідуального почуття і громадського обов'язку. *Підпорядкування особистості державним інтересам, приборкування почуттів розумом, приношення щастя і навіть життя в жертву обов'язку – такий ідеал класицизму*. На думку його теоретиків, *об'єктивно властива світові краса – симетрія, пропорція, міра, гармонія – повинна відтворюватися у мистецтві в довершеному вигляді, тобто за античними зразками. Вітчизняний класицизм, що найяскравіше проявився в архітектурі та образотворчих мистецтвах*, пройшов майже віковий шлях у своєму розвитку; на епоху Нового часу прийшлися його ранній та частково зрілий (високий) періоди. Активне впровадження класицистичних ідей в

українській культурі здійснювалося через три центри – Петербург, Варшаву і Відень.

У середині XVIII ст. в українське мистецтво з Франції прийшов стиль ***рококо*** (франц. rococo), а разом з ним культ особистої насолоди і гедонізму. Характерними його рисами є *аристократизм, парадність, витонченість, панування граціозного орнаментального ритму, тяжіння до асиметрії композиції у прикладних мистецтвах*. Одночасно з рококо в художній культурі європейських країн з'явилися течії, які не мали власної стильової форми та й не відчували в ній потреби. Найзначнішою серед них був ***сентименталізм*** (франц. sentimenti – почуття), що пов'язаний із суто просвітницькими уявленнями про властиві людині від природи доброту і чистоту. *Сентименталізм протиставляв розуму культ почуття, відводячи йому головну роль у творчості*. У вітчизняній художній культурі сентименталізм передусім проявлявся у романсовій ліриці, фортепіанних мініатюрах, напівфольклорних піснях, композиторських обробках народної музики. Саме із сентименталізмом пов'язана творчість майстра портрету та релігійного жанру **Володимира Боровиковського** (1757–1825), який народився в Миргороді і походив з родини іконописців. Його живопис вважається вершиною у мистецтві російського сентименталізму. На чужині митець з особливою гостротою відчував невгамовну тугу за Україною. Все це відбилося в його живописі кінця XVIII ст. У першій чверті XIX ст. В. Боровиковський, що залишався «справжнім полтавцем».

Таким чином, *бароко, класицизм, рококо, сентименталізм були породжені необхідністю виразити різні варіанти світовідчування епохи Нового часу*. Можна стверджувати, що *творчість усіх провідних майстрів європейського мистецтва Нового часу демонструвала художньо-стилістичний синтез*. Співіснування та взаємозв'язок у XVII-XVIII ст. різних художніх моделей світу руйнувало «автоматизм» культурної орієнтації особистості. Тепер, щоб виявити свою культурну приналежність, необхідно було зробити вибір, що сприяло росту індивідуальної самосвідомості. Відбувався і зворотній процес: зростання ролі авторського начала в мистецтві, подальше залучення художніх творів у повсякденне життя та систему ринкових відносин розширювало можливості формування індивідуальних стилів, ствердження власного бачення, що також збагачувало різноманіття культурного процесу.

Висновки

1. XVII-XVIII ст. – епоха нових якісних змін в духовному житті України, що пов'язані з формуванням національної самосвідомості. Рушійною політичною та культурною силою цього періоду було козацтво, завдяки якому у вітчизняній культурі Нового часу знайшли відображення найкращі риси українського національного характеру – прагнення до свободи, незалежності, розвитку в людині добрих начал.

2. Зміст культури визначався переважанням ідей Просвітництва з акцентом на поширення освіти, вдосконалення людського розуму як запоруки історичного поступу людства. У творчій спадщині професорів Києво-

Могилянської академії, розв'язувалися проблеми сутності людини, сенсу її життя і щастя, шляхів його досягнення. У соціальній проблематиці домінував інтерес до актуальних проблем держави, власності, релігії, науки з позицій теорій «природного права» і «суспільної угоди».

3. Найважливіша типологічна особливість художньої культури Нового часу – її внутрішнє різноманіття, плюралізм художньої творчості, що приводив до взаємодії в мистецтві України таких стилів, як бароко, рококо, класицизм, сентименталізм.

ТЕМА 6. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XIX СТ.

План

1. Основні риси культурного процесу.
2. Типологічна новизна художньої культури.
3. Художні напрями в українському мистецтві XIX ст.

В історії культури XIX ст. посідає особливе місце; це була доба, коли європейська цивілізація, що очолила світовий економічний, політичний, соціальний і культурний процес, досягла зрілості та завершеності. Світ людини XIX ст. якісно перетворився. Після проголошення «Декларації прав людини та громадянина» розпочалося формування громадянського суспільства. Наприкінці XIX ст. більшість країн Європи вже мали конституції з визначенням громадянських прав, а в багатьох державах діяли законодавчі органи, що дотримувалися загального виборчого права. В середині століття у більшості країн Європи здійсненим фактом стала індустріалізація, або промисловий переворот класичного зразка . Відбувся якісний стрибок у галузі техніки. Продовжувався процес формування наукового світогляду. Саме на його ґрунті створювалася нова культура, де експериментальна наука поступово захопила домінуючі позиції. Свідоцтвом цього стали успіхи у фізиці та хімії, перш за все відкриття закону збереження та перетворення енергії **Роберта Маєра** (1814–1878), **Джеймса Джоуля** (1818–1889), **Германа Гемгольца** (1821–1894). Це час створення еволюційної теорії **Чарльзом Дарвіном** (1809–1882), яка змінила усю тогочасну наукову парадигму. Завдяки періодичній системі елементів **Дмитра Менделєєва** (1834–1907) було доведено внутрішній зв'язок між усіма відомими видами речовин.

Прогресу природничих наук в Україні сприяв розвиток університетської освіти. Великі відкриття в галузі математичного аналізу і математичної фізики були зроблені **Михайлом Остроградським** (1862–1923). Фундатором сучасної фізичної хімії став **Микола Бекетов** (1827–1911), який очолював кафедру хімії Харківського університету. У 1886 р. в Одесі зоолог **Ілля Мечников** (1845–1916) і мікробіолог **Микола Гамалія** (1859–1949) заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. **Данило Заболотний** (1866–1929) і **Володимир Високович** (1854–1912) зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя основоположника військово–польової хірургії **Миколи Пирогова** (1810–1881); тут

він намагався зробити більш демократичною систему освіти, став опікуном навчального округу в Одесі, потім – у Києві. Слід назвати і геніального українського винахідника **Миколу Кибальчича** (1853–1881), ім'ям якого названо кратер на Місяці; саме він запропонував ідею ракети для польотів у космос

Всебічна модернізація життя, успіхи технічного, економічного та соціально-політичного розвитку європейських країн сприяли поширенню ідеї суспільного прогресу, утвердженню оптимістичного світогляду. Історія людства бачилась тепер як цілісний процес, на вершині якого перебували цивілізовані країни Заходу.

Світоглядні уявлення європейської людини цієї доби формувалися під безпосереднім впливом принципу історизму. Інтерес до історичної науки надзвичайно зріс вже у першій половині століття. Історики й філософи прагнули з'ясувати закономірності різних періодів світової історії, намагалися перекинути місток між минулим, сучасним і майбутнім, використати об'єктивні закони історії для розбудови «досконалого» суспільства. У багатьох європейських країнах на початку XIX ст. зростав інтерес до національної історії: створювалися історичні товариства, засновувалися музеї, видавалися історичні журнали, розвивалися національні школи істориків.

В Україні, в сформованому тоді середовищі інтелігенції, ця тенденція знайшла широкий відгук. Першу збірку українських народних пісень видав **Микола Цертелєв (Церетелі,** 1790–1869) у 1819 р., це був «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень». Три збірки підготував і видав ректор Київського університету **Михайло Максимович** (1804–1873). **Іван Срезневський** (1812–1880), крім збирання фольклору, почав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності, повноправності української мови. Дослідником, який поєднав високий професійний рівень, прогресивні політичні погляди, розуміння українських національних інтересів та активну громадянську позицію, був історик **Микола Костомаров** (1817–1885). Підсумком його досліджень стали 16 томів «Исторических монографий» і шеститомна «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету **Володимира Антоновича**. Він розгорнув небувалу джерелознавчу діяльність (етнографічні експедиції, видання фольклорних збірок, археологічні розкопки) та виховав плеяду блискучих українознавців, серед яких найвизначніша фігура вітчизняної історичної школи **Михайло Грушевський** (1866–1934). Неперевершеним дослідником козацтва був **Дмитро Яворницький** (1855-1940), який видав капітальну «Історію запорізьких козаків», серію монографій про козацьких ватажків, популярні нариси, художні альбоми, зібрав найбагатшу колекцію пам'яток матеріальної культури епохи козацької України. Першою жінкою професором історії у Російській імперії стала **Олена Єфименко** (1848–1918). Головна тема її наукових праць – історія України, яку вона відстоювала як самостійну науку.

Визначною подією в українському науковому житті XIX ст. стало заснування у 1873 р. «Літературного товариства ім. Шевченка», що через кілька років під назвою «Наукове товариство ім. Шевченка» перетворилося у першу ака-

демічну наукову організацію. Серед його членів були І. Франко, І. Крип'якевич, А. Ейнштейн, М. Планк, А. Мазон, Д. Гільберт. З 1892 р. почав виходити головний друкований орган НТШ – «Записки Наукового товариства ім. Шевченка». З 1895 р. М. Грушевський став його редактором, а з 1897 р. – головою НТШ. За часи його керівництва було видано близько 800 томів наукових праць, серед них 112 томів «Записок».

В контексті світового розвою новий імпульс одержувала і українська філософська думка. У першій половині XIX ст. формувалася київська релігійно-філософська школа (В. Карпов, О. Новицький, Й. Михневич, С. Гогоцький, П. Авсенєв, П. Юркевич). Проблеми взаємозв'язку мови і мислення ґрунтовно досліджував **Олександр Потебня** (1835–1891). Філософію нової української національної ідеї розробляв **Трохим Зіньківський** (1861–1891), вважаючи її запорукою «поступу й культури національних організмів».

Науково-технічний прогрес у XIX ст. сприяв розвитку всіх сфер тогочасного художнього життя. Розширювався «світ» культури, бо виникали якісно нові, технічні мистецтва (фото, кіно), а також дизайн як особливий вид естетичної творчості. Відкриття у серпні 1839 р. фотографії Дагером та геніальна здогадка братів Огюста і Луї Люм'єрів, які поєднали фотографічну плівку з проекційним ліхтарем, привели до появи у 1895 р. кіномистецтва.

XIX ст. привнесло в художню творчість стильову та жанрову різноманітність. При цьому всіх великих майстрів при їхній яскравій індивідуальності об'єднувало усвідомлення неповторної цінності людської особистості. В художній культурі України XIX ст. можна виділити два періоди.

1. Культура першої половини XIX ст. розвивалася під могутнім впливом ідей національно-культурного відродження. Її започаткував **Іван Котляревський** (1769–1838); його славнозвісна «Енеїда» відкривала багатющу скарбницю народної мови, привертала увагу до героїчного минулого України, додавала оптимізму в складних умовах поневолення. На західноукраїнських землях будителями національного духу виступали об'єднані в гурток «Руська трійця» **Маркіян Шашкевич** (1811–1843), **Іван Вагілевич** (1811–1866) та **Яків Головацький** (1814–1888), зусиллями яких виданий альманах «Русалка Дністровая» (1837). Це епоха розквіту класицизму і романтизму, що боролися, співіснували та взаємодіяли між собою, бо створювали різні образи світу та людини.

2. Розвиток вітчизняної культури другої половини XIX ст. відбувався під великим впливом творчості **Тараса Шевченка** та **Миколи Гоголя**, що піднесли її до світового рівня. Основними напрямами художньої культури, які послідовно змінювали один одного, були критичний реалізм, імпресіонізм, а з кінця століття – символізм і модерн з їх особливими художніми моделями світу.

У класицизмі першої половини XIX ст. домінувала архітектура. У Парижі та Лондоні, Берліні та Санкт-Петербурзі з'явилися численні архітектурні ансамблі, які додали головним європейським столицям неповторного вигляду. За часів правління Наполеона I у Франції склався стиль ***ампір*** (фр. empire – імперія). Ампірні споруди відрізнялися монументальністю й урочистістю, часто прикрашалися військовою атрибутикою, бо були покликані прославляти перемоги імператора. Ампір став варіацією пізнього класицизму. На XIX ст. при-

йшлися етапи зрілого, або високого та пізнього українського класицизму; найбагатша його спадщина на Лівобережжі, Слобожанщині та півдні України. Саме тут вітчизняний класицизм виявився у всій стильовій повноті: вирішенні міських ансамблів, реконструкції старих міст і плануванні нових, гармонійному поєднанні архітектурних об'єктів з природним оточенням. В Україні плідно працювали Дж. Кваренга, Ж. Тома де Томон, Ч. Камерон, А. Захаров, А. Мельников, Ф. Боффо, Ф. Ельсон. Здобули освіту в Петербурзі й Москві архітектори, які все життя працювали в Україні: **Петро Ярославський** (1750 – після 1810), **Андрій Меленський** (1766–1833), **Павло Дубровський** (нар. 1783), **Вікентій Беретті** (1781–1842). Вітчизняний класицизм більше представлений у світській архітектурі, значно менше – у сакральній. При плануванні міст обов'язково виділявся адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися величні будівлі урядових установ. Квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту мали відкритий характер. Громадські споруди будувалися не тільки з урахуванням їх призначення; серед головних задач архітектора – створення внутрішнього комфорту (висока стеля, вентиляція, освітлення).

У XIX ст. активно забудовувалися нові міста на півдні України – Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпро), Миколаїв, Одеса. За проектом одного з найяскравіших митців ампіру **Жана Тома де Томона** в Одесі було споруджено славетний оперний театр. Одночасно відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я. Архітектурний стиль Києва визначався А. Меленським. За його проектом споруджені пам'ятник на честь повернення місту магдебурзького права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, що постраждав від пожежі 1812 р. У 1837–1843 рр. за проектом В. Беретті споруджена будівля Київського університету. Упорядковувалися такі міста, як Харків і Полтава; монумент на честь Полтавської перемоги (Ж. Тома де Томон) і дзвіниця Успенського собору в Харкові (В. Васильєв, А. Тон) увічнили пам'ять про боротьбу проти іноземних загарбників.

Майстерність і талант українського народу проявився у палацово-паркових ансамблях. Народні майстри створили видатні шедеври архітектури та садово-паркового мистецтва: палац Розумовського в Батурині в живописній місцевості над Сеймом; палац Галагана в Сокирницях на Чернігівщині, до якого прилягає лісопарк площею майже 600 десятин, парк «Олександрію» на березі Росі в Білій Церкві та знамениту «Софіївку» в Умані.

Романтизм (фр. romantisme) – охопив найрізноманітніші сфери життя європейського суспільства – від філософії і політичної економії до моди на костюми і зачіски, а його характерними ознаками в мистецтві стали заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності в художній творчості, культ почуттів. Романтизм як художній напрям XIX ст. вибрав духовне життя суверенної особистості, що живе насамперед почуттями. Він поетизував прагнення особистості до повної самореалізації – у мистецтві, науці, політиці тощо.

Становлення українського літературного романтизму відбувалося паралельно з розвитком етнографії, історії, фольклористики, виявом чого були збірки

українських пісень М. Максимовича та І. Срезневського, усної народної творчості П. Лукашевича, а також публікації Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, О. Бодянського. Першою школою вітчизняного романтизму була харківська з її двома гуртками 20-х – 30-х рр., створеними під проводом І. Срезневського. Другим осередком романтизму уже з багатшим на жанри і мистецькі засоби літературним творчим доробком, з виразнішим національно-політичним обличчям, став Київ 30-х – 40-х рр. з М. Максимовичем, П. Кулішем і Т. Шевченком. Філософія романтизму професорів Київського університету, поєднана з вивченням української народної творчості, історії та ідеями слов'янофільства, вплинула на формування Кирило-Мефодіївського братства. Автор його програми – «Книги буття українського народу» – М. Костомаров зібрав навколо себе гурток молодих ентузіастів, серед яких були М. Гулак, О. Навроцький, В. Білозерський, Д. Пильчиков, М. Савич, Г. Андрузький, І. Посяда, О. Тулуб, П. Куліш. За словами останнього, «се була молодіж високої чистоти душевної». Третім центром українського романтизму став журнал «Основа» (1861–1862), навколо якого згуртувалися В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш та Т. Шевченко, а також О. Стороженко – автор повістей і оповідань з фантастичними сюжетами й мотивами, поети-лірики Я. Щоголев і Ю. Федькович. Відкриваючи значення та вагу народної поезії і народного мистецтва для розвитку й зростання літератури та історичних пам’яток і досліджень для національного самовизначення, український романтизм спричинився одночасно з цим до вироблення й усамостійнення української літературної мови й до удосконалення поетичних засобів.

В українській музиці романтизм проявився передусім у творах композиторів, які широко використовували багаті традиції українських народних пісень. **Семен Гулак-Артемовський** (1790–1865) створив першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Перлиною української вокальної класики стали «Вечорниці» **Петра Ніщинського** (1832–1896). Мелодичним багатством, співучістю, драматичною напруженістю приваблювала слухачів опера **Миколи Аркаса** (1853–1909) «Катерина» за поемою Т. Шевченка. Епохою в музичному житті України стала творчість **Миколи Лисенка** (1842–1912) – великого композитора, блискучого піаніста віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця й активного громадського діяча демократичного напряму. Його опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба» увійшли до скарбниці світової музичної культури.

У живописі першої половини XIX ст. багатьох романтиків приваблювала Україна – «нова Італія», як її називали. Красі українського села, поєднанню людини і природи присвятив свою творчість **Василь Штернберг** (1818–1845), який працював у портретному, побутовому і пейзажному жанрах. Його «Переправа через Дніпро біля Києва» стала видатним твором українського романтизму. В. Штернберг товаришував з Шевченком, йому належить художнє оформлення «Кобзаря». З ними близько спілкувався видатний художник-мариніст **Іван Айвазовський** (1817–1900), який значну частину життя провів у Феодосії. У його живописі звучала й українська тема («Очерети на Дніпрі поблизу містечка Алешки», унікальна для художника жанрова картина «Весілля на Україні»).

Зовнішні обставини (заслання, заборона малювати) перешкоджали розкритися у повній мірі живописному таланту Т. Шевченка, з образотворчої спадщини якого збереглося понад вісімсот творів живопису і графіки. Саме шевченківська «Катерина» вважається центральним твором в історії українського романтичного живопису.

У середині XIX ст. впливовою течією української художньої культури став ***реалізм*** (лат. realis – суттєвий, дійсний; res – річ). Його основа – безпосереднє, живе і неупереджене сприйняття та правдиве відображення дійсності. Головний принцип реалізму типізація – виявлення суттєвого в життєвих явищах і правдивість показу типових характерів у типових обставинах. В українській літературі реалізм прийшов на зміну романтизмові, від якого перейняв захоплення етнографізмом та героїзацію історичних постатей. Його основоположником є **Тарас Шевченко** (1814–1861). Серед його творів славетний «Кобзар», драма «Назар Стодоля», написані російською мовою щоденник та автобіографія, а також повісті, історико-археологічні записки, статті, численні листи. Т. Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості. Особистість і творчість Т. Шевченка – символи української культури.

Не менш видатною її постаттю став **Микола Гоголь** (1809–1852). Викриваючи самодержавно-кріпосницький лад у «Ревізорі» та «Мертвих душах», співчутливо зображуючи маленьких людей в повістях «Невський проспект», «Записки божевільного» і «Шинель», сміливо демократизуючи літературно-художню мову, він по-новаторському руйнував кордони реалізму, збагачуючи його досягненнями романтизму, синтезом сатири і лірики, мріями про прекрасну людину та щасливе майбутнє батьківщини.

Суперечливість духовного життя України того часу відбилася у літературній творчості **Пантелеймона Куліша**, **Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного (Рудченка)**. У 70-ті рр. у літературу прийшов **Іван Франко** (1856–1016). Людина різнобічно обдарована, він проявив себе в поезії і прозі, драматургії і публіцистиці, новелістиці та літературній критиці.

Становлення українського національного театру дещо відставало від літературного розвитку. Першими українськими постановками стали «Наталка Полтавка»(1819) і «Москаль чарівник» І. Котляревського у Полтавському любительському театрі. Професійна ж українська трупа була створена тільки на початку 80-х р.

Ідея правдивого відображення життя народу, критика несправедливості співзвучна і українському образотворчому мистецтву. Багато художників-передвижників були родом з України: **Микола Ге** (1831–1894), **Олександр Литовченко** (1835–1890), **Микола Ярошенко** (1846–1898). Уродженець слобідського Чугуєва, великий український художник-реаліст **Ілля Рєпін** (1844–1930) залишив багату й різноманітну мистецьку спадщину. Видатним майстром побутового жанру був **Микола Пимоненко** (1862–1912). Його роботи на тему селянського життя відрізняються щедрістю, емоційністю, високою живописною

майстерністю. Синтез мистецтва з національною самосвідомістю відбувався в творчості **Сергія Васильківського** (1854–1917). Свою майстерність і натхнення він повністю присвятив Україні; це пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожанщини тощо. Одночасно він збирав і вивчав пам'ятки старовинного українського мистецтва. У 1900 р. С. Васильківський спільно з художником **Миколою Самокишем** (1860–1944) створив альбом «З української старовини» з коментарями Д. Яворницького. Визнанням не тільки художньої, а й наукової цінності альбому є його сучасні перевидання.

Продовженням реалістичної тенденції в нових умовах став ***імпресіонізм*** (фр. impression – враження) – художній напрям, що базувався на принципі безпосередньої фіксації вражень, спостережень, співпереживань. Він сформувався у французькому живописі 70-х рр. Найважливішим правилом імпресіоністів стала робота на пленері – відкритому повітрі, завдяки чому у пейзажах з'явилося відчуття виблискуючого сонячного світла, руху повітря, барвистості природи. В українському мистецтві імпресіоністичні ідеї з'явилися у роботах художників-реалістів **Архипа Куїнджі** (1842–1910), **Фотія Красицького** (1873–1944), і особливо **Олександра Мурашка** (1875–1919),– майстра психологічного портрета, автора відомої картини «Похорон кошового». Справжніми майстрами імпресіоністичного пейзажу стали **Іван Труш** (1869–1941) та **Микола Бурачек** (1871–1942); розквітав талант **Олекси Новаківського** (1872–1935), який творив у дусі символічного імпресіонізму.

На зламі XIX–XX ст. як заперечення реалізму виник ***символізм*** (фр. symbolisme). Символ – поетичний троп, що ґрунтується на умовному визначенні певного явища чи поняття через інше на підставі подібності. За його допомогою митці прагнули стисло і яскраво передати певну думку. Елементи символізму помітні у творчості **Миколи Вороного**, **Грицька Чупринки, Олександра Олеся, Якова Савченка**, **Олекси Слісаренка**, **Дмитра Загула**. Вершинним виявом українського символізму стала збірка **Павла Тичини** (1891–1967) «Сонячні кларнети» – своєрідна й унікальна в європейському символізмі «музична симфонія» (А. Шамрай). Вітчизняні художники-символісти намагалися знайти синтез кольорів і ліній, який висловлював їхні ідеї. Елементи символізму і його впливи наявні у живописі **Юхима Михайлова**, **Михайла Жука, Анатоля Петрицького, Павла Ковжуна, Льва Ґеца, Осипа Сорохтея**. Символізмом позначена й рання театральна творчість **Леся Курбаса** (1887–1957) і його Молодого Театру.

Модерн (фр. moderne – новітній, сучасний) – напрям в мистецтві кінця XIX – початку XX ст., що в першу чергу виявився в архітектурі, образотворчих і декоративно-прикладному мистецтвах. Представники модерна використовували нові техніко-конструктивні засоби, вільне планування, своєрідний архітектурний декор для створення незвичайних, підкреслено індивідуалізованих творів. Ідейним та організаційним центром формування українського модерну став Харківський літературно-художній гурток, при якому в 1912 р. був утворений архітектурно-художній відділ на чолі з С. Васильківським та архітектором С. Тимошенком. Саме з модерном пов'язаний національний стиль в українській архітектурі кінця XIX – початку XX ст. Його особливість полягала в поєднанні

традицій та інновацій, примхливого з народним, вишуканого із серійним. Класичним зразком українського модерну став Будинок з химерами архітектора **Владислава Городецького** на вул. Банковій у Києві. До найвидатніших споруд цього стилю належать будівля Харківського художнього училища **Костянтина Жукова** та **Михайла Пискунова**.

Модерна хвиля, яка сприймалась поколінням на зламі століть запорукою національного відродження, увібрала в себе всі види художньої творчості. В музиці популярними стали обробки народних пісень, в яких композитори зберігали лише фольклорний поетичний текст, а музичний матеріал складався відповідно до сучасного їм настрою (славетні «Щедрик» та «Дударик» С. Леонтовича, «Колискова» В. Барвінського та О. Кошиця, «Гагілка» С. Людкевича). Новий музичний стиль, який об'єднував динаміку фольклорної виразності і кращі традиції української класики. У цьому напрямі розвивалася творчість **Миколи Леонтовича** (1877–1921), **Миколи Леонтовича** (1877–1921), **Кирила Стеценка** (1882–1922), **Якова Степового** (1883–1921), які по-новаторському осмислювали мистецьку спадщину М. Лисенка.

В українській літературі модерн зародився у 90-х рр. Серед найяскравіших його представників – **Михайло Коцюбинський** (1864-1913). Важлива риса вітчизняного літературного модерну – жіноча мистецька традиція; наприкінці XIX ст. постала плеяда талановитих українських авторок, серед яких: **Наталя Кобринська** та **Наталка Полтавка** (Надія Кибальчич-Симонова), **Любов Яновська** та **Уляна Кравченко**, **Дніпрова Чайка** (Людмила Василевська) та **Грицько Григоренко** (Олександра Судовщикова Косач), **Людмила Старицька-Черняхівська** та **Ольга Кобилянська**. Найвизначнішою постаттю, фундатором інтелектуального напряму українського літературного модерну виступила **Леся Українка** (1871–1913), яка збагатила його філософічністю, психологізмом, високою художністю образів, символікою мови, модерною лексикою. Творчою вершиною поетеси стала драма-феєрія «Лісова пісня», яка стверджує ідеали духовності, гармонії і краси.

Висновки

1. Духовний світ людини XIX ст., залученої до європейської цивілізації, якісно перетворився під впливом науково-технічного прогресу, індустріалізації, урбанізації, демократизації політичного життя, секуляризації, зростання ролі освіти, зміни соціального статусу жінки тощо.

2. Розвиток вітчизняної художньої культури XIX – початку XX ст. представлений класицизмом, романтизмом, реалізмом, імпресіонізмом, символізмом та модерном. Прогрес науки і техніки сприяв бурхливому розвитку всіх сфер художнього життя; виникненню дизайну, а також технічних видів мистецтва – фотографії та кіно.

3. Протягом усього століття зусиллями передової вітчизняної інтелігенції готувався ґрунт для духовного відродження нації, відновлення її державності. Українська культура, попри несприятливій політичній обставини, досягла видатних успіхів. Талановиті вчені й митці створили класичні твори, що стали вагомим внеском у скарбницю світової духовності.

ТЕМА 7. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

План

1. **Особливості картини світу ХХ ст.**
2. **Українські авангард та модернізм початку ХХ ст.**
3. **Культура України в умовах тоталітаризму.**
4. **Український постмодернізм.**
5. **Здобутки української культури доби незалежності.**

Уявлення людини про світ, своє місце в ньому, взаємовідносини людини з оточуючою дійсністю – складають *картину світу*, яка є різною в окремі культурно-історичні епохи і на яку впливають і політичні, і економічні, і духовні фактори. Якою є картина світу ХХ ст.? Якими є її визначальні ознаки?

По-перше, початок ХХ ст. знаменувався *кризою гуманістичних цінностей*. Перша світова війна розвіяла ілюзії стосовно розумності та міцності основ європейської цивілізації, змусила переосмислити здобутки власної культури та цілковито зневіритись у її новітніх проявах – егоїзму, індивідуалізму, невибагливості в мистецтві, тоталітаризму. До проблеми загибелі гуманізму залучаються філософи екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр, А. Камю); з'являється концепція «одновимірної людини» Г. Маркузе, сенс буття якої в процесі виробництва та поглинання матеріальних продуктів.

По-друге, *протиставлення елітарної та масової культури* як її антипода досягає свого апогею. Елітарна культура, будучі культурою високою, такою, що концентрує в собі духовність, інтелектуалізм, художній досвід поколінь, – має вузьке коло споживачів. Комерційність та низькопробність масової культури охоплює величезну аудиторію, формуючи невибагливі смаки. Вульгарність, банальність, примітивні почуття створюють парадокс: *кітч* (німецька – несмак, дешева продукція) як квінтесенція масової культури, стає одним із стилів постмодерністського мистецтва.

По-третє, *науково-технічна революція* (НТР) істотно змінила суспільство, вплинувши на його економічний, політичний та культурний розвиток. НТР 70-х рр. ХХ ст. пов'язана з виробництвом та поширенням інформації. Бурхливий розвиток ЗМІ, особливо Інтернету, значною мірою сприяв поширенню масової культури.

Саме тому сучасну культуру та суспільство називають *інформаційними*, зважаючи на те, що інформація є головним ресурсом і товаром. Характерні риси інформаційного суспільства: збільшення ролі інформації і знань в житті особистості; зростання кількості людей, зайнятих інформаційними технологіями, комунікаціями, виробництвом інформаційних продуктів і послуг; створення глобального інформаційного простору. Друковані і електронні ЗМІ не лише транслюють інформацію, а й тлумачать події, їх зміст, вчинки, судження діячів різних сфер суспільної практики.

Комп'ютеризація всіх сфер суспільного й культурного життя є одним з найсуттєвіших феноменів сучасної культури. Комп'ютер перетворився на універсальний пристрій для роботи, навчання, розваг, спілкування. Сьогодні акти-

вно застосовуються поняття *віртуалізації* та *кіберпростору*: сучасні технології здатні не лише імітувати, а й повністю симулювати дійсність. Реальними формами прояву віртуалізації сучасної культури є феномен геймерства, нова віртуальна мова, нові форми комунікації.

Загальна комп'ютерізація та розповсюдження Інтернету сприяли поширенню явища *глобалізації* – всесвітнього процесу економічної, політичної та культурної інтеграції. Сучасний світ отримує визначення «глобального села», оскільки людина живе за умов надвисоких швидкостей та інформаційних технологій, нівелюючи географічні, державні, мовні, ментальні кордони, – обмін інформацією є таким самим простим та легкодоступним, як в межах сільської спільноти. Для культури питання глобалізації є найбільш складним, адже веде до зближення культур різних народів та їх поступової уніфікації.

На плюралізмі думок та відсутності авторитетів наголошує й нова філософія *постмодернізму*, яка властива новому постіндустріальному інформаційному суспільству. *Скептицизм щодо можливості раціонального осмислення та істини, ствердження невловимості світу, руйнація сталих значень – це нові ознаки картини світу, в якій існує, творить та розвивається людство*.

На початку XX ст. українська культура розвивалася в контексті світового культурного процесу. Незважаючи на складні політичні умови, Україна дала світу ряд видатних імен у сфері культури в межах новітніх ***авангарду*** та ***модернізму***.

На межі XIX та XX ст. склалися і мали значний вплив на подальший розвиток мистецтва такі його напрями як ***фовізм, футуризм, кубізм, експресіонізм, супрематизм, сюрреалізм, абстракціонізм, дадаїзм, конструктивізм*** та ін. Вони представлені в живописі, скульптурі, літературі, музиці більшості країн Європи. Не виключення і Україна.

Яскравою постаттю доби був **Михайло Семенко** (1892–1937) – засновник ***футуризму*** в Україні. Він редагував журнал футуристів «Нова генерація», в якому друкувалися твори митців. З журналом також пов'язана діяльність письменників **Олекси Влизько, Гео Шкурпія, Дмитра Бузька, Володимира Гаряїва** та ін. Футуризм називався українським «лівим фронтом», пропагував урбанізацію культури, захоплення технікою, виробництвом, намагався втілити ритми епохи у відповідні нові поетичні форми. В 1921 р. в Києві була створена група «Аспанфут» (Асоціація панфутуристів), члени якої прогнозували появу надмистецтва як синтезу поезії, живопису, скульптури й архітектури, а також постулювали руйнування канонічних форм мистецтва. Теоретиком та пропагандистом нового мистецтва був і **Давид Бурлюк** (1982-1967), який в 1912 р. разом з В. Хлєбніковим, В. Маяковським та іншими склав програмний маніфест футуризму «Пощечина общественному вкусу».

Якщо кубізм аналітично розкладає предмети та фігури, то ***кубофутуризм*** надає їм швидкості та динаміки. Про живопис з точки зору кубофутуризму в трактаті «Живопис і елементи» філософствує **Олександр Богомазов** (1880–1930) та створює концепцію «якісних ритмів» в мистецтві. Багато років Богомазов викладав у Київському художньому інституті. Сподвижниця Богомазова – **Олександра Екстер** (1882–1949) захоплювалася кубізмом, футуризмом, абст-

ракціонізмом. О. Екстер добре відома в усьому світі як сценографка, що по-новому, в руслі нових мистецьких віянь оформила простір сцени, створила неймовірні ескізи театральних костюмів. З формами, конусами, ромбами, колами, кутами та їх динамікою експериментував скульптор **Олександр Архипенк***о* (1887–1964). Він суттєво змінив уявлення про скульптуру, чого лише вартий його прийом «нульової» форми – пустоти в фігурі скульптури (наприклад, «Жінка, що вкладає волосся», 1905). Архипенко акцентував увагу на пластиці цілого, працював зі склом, деревом, металом, керамікою.

Один з лідерів абстракціонізму **Казимір Малевич** (1879–1935) розпочинав свої творчі кроки в Києві. Малевич створив новий напрямок абстрактного мистецтва – «супрематизм», заснований на абстрактній геометрії та безпредметності, а його «Чорний квадрат» став своєрідною іконою всього авангардного мистецтва. У 1927–1930 рр. Малевич викладав у Київському художньому інституті, який на той час був відомий як аналог європейського «Баухауза» – центру теорії і практики дизайну та авангардного мистецтва.

Діяльність **Василя Єрмилова** (1894–1968) була пов'язана з харківською художньою школою. Сфера інтересів Єрмилова – промислова графіка. Він створював ескізи для оформлення упаковок, оформляв обкладинки книг, журналів, розробляв нові шрифти, малював плакати, створював театральні декорації. На честь художника центр сучасного мистецтва в Харкові названо «Єрмилов-Центр».

Перші два десятиліття XX ст. українські митці творили у руслі загальноєвропейських мистецьких тенденцій, доповнивши своїми іменами світову скарбницю авангардного мистецтва. Все це відбувалося на тлі буремних революційних подій. На хвилі «українізації» після ствердження радянської влади на українських землях в 1920-х рр. починається справжній національний ренесанс. Літературні та мистецькі угрупування «Плуг», «Гарт», «Марс», «Нова генерація» *М. Семенка* та «ВАПЛІТЕ» *М. Хвильового* – це форпости українського слова, вільної творчості, гуманістичного ідеалу, критики політичного пристосовництва. Все це йшло в розріз з ідеологією радянського режиму, що поступово проявляв своє справжнє обличчя. Яскрава «Літературна дискусія» 1925–1928 рр. про майбутні шляхи розвитку українського мистецтвва, в якій взяли участь письменники різних модерністських течій; молодий театр **Леся Курбаса** (1887–1937) «Березіль» з новою системою сценічної дії та мови; школа монументального мистецтва **Михайла Бойчука** (1882–1937), що зверталася до традиції малярства києворуських та ренесансних шкіл – всі ці досягнення української культури на початку 30-х рр. були знищені, а їх автори репресовані. Цей удар, спрямований проти визначних діячів української інтелігенції, ввійшов в історію як «Розстріляне відродження», навічно залишившись червоною плямою на історії більшовицького режиму. Під розправу потрапили **Г. Косинка, О. Досвітній, О. Вишня, В. Підмогильний, М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Семенко, Є. Плужник, Дмитро Фальківський, Л. Курбас, Г. Хоткевич**. Зазнала спустошення українська наука, припинився розвиток україністики. Цілеспрямовано нищилися пам'ятки національної архітектури. Були репресовані також церковні діячі різних конфесій. Після Голодомору 1932–1933 рр. та «Розстріля-

ного відродження» ослаблена Україна вступає в нову добу тоталітарного режиму та засилля комуністичної ідеології, на тривалий час залишившись осторонь європейських художніх пошуків.

Тоталітаризм – політична система, яка встановлювала повний, тотальний контроль над усіма сферами життя суспільства. Наступ на культуру, пристосування останньої під партійно-класові цінності та пріоритети починається вже з кінця 20-х рр. Будь-які українсько-державницькі та історико-патріотичні твори сприймаються владою із все більшою недовірою та роздратуванням, репресіями пригнічується українська інтелігенція, фабрикуються штучні обвинувачення в буржуазному націоналізмі.

Серйозною перешкодою розвитку культури став ідеологічно обґрунтований метод *соціалістичного реалізму*. Він вимагав зображення типових характерів у типових обставинах з орієнтацією на цілком визначену систему духовних цінностей соціалізму. Це звужувало творчі можливості митців та обмежувало пошук художніх засобів самовираження. Забороненою лишалась історична правда, соціальна несправедливість, згадки про порушення законності, репресії і шовінізм. Великої шкоди розвиткові художньої культури завдала політика відмежування від світового культурного процесу: *«залізна завіса»* протягом багатьох років заважала спілкуванню митців з колегами інших країн, позбавляла участі у всесвітніх мистецьких акціях.

Розвиток української культури загальмувався і внаслідок Другої світової війни, під час якої Радянська Україна зазнала безпрецедентних руйнацій та людських втрат. Багато хто з діячів культури сподівався на зміну політичного клімату в СРСР після закінчення війни, лібералізацію суспільного, релігійного життя. Замість цього у другій половині 40-х рр. розпочинається новий наступ на українську інтелігенцію. Так, було розкритиковано перший том «*Історії України»*, його автори звинувачувалися у відсутності класового підходу. Подібна ж оцінка була висловлена по відношенню до опери *Костянтина Данькевича* «Богдан Хмельницький» (1951). В тому ж році *Володимир Сосюра* (1898–1965) за вірш «Любіть Україну!» був звинувачений у націоналізмові. Невідомо, яка хвиля репресій очікувала на українську культуру далі, але 1953 р. Сталін помер. Було частково реабілітовано тих, кого репресували (в основному – посмертно). Розпочалась публікація Української Радянської Енциклопедії, а також низки багатотомних праць, як «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури», «Словник української мови».

«Відлига» сприяла появі нової культурної генерації – ***шестидесятників***. Це покоління діячів культури з антитоталітарним мисленням, які виступали проти фальші, заідеологізованості в зображенні дійсності, задушливої атмосфери в суспільстві, боролися за відродження рідної мови і культури, сприяли піднесенню національної свідомості. До шестидесятників належали письменники **Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Василь Симоненко, Іван Драч, Василь Стус, Юрій Мушкетик,** літературні критики **Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний**, журналіст **В'ячеслав Чорновіл**, художники **Опанас Заливаха, Алла Горська**, кіномитці **Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Леонід Осика**, **Іван Миколайчук** та ін. Діячі української культури часто збира-

лися на київській квартирі І. Світличного, яка на початку 60-х рр. стала своєрідним центром національної культури. Також осередками спілкування були Клуби творчої молоді. Лунали гострі думки і «заборонені» слова – «Україна», «нація» (замість «УРСР», «радянський народ»), поширювалася заборонена література, зароджувався «самвидав». Але період творчої свободи був досить коротким: тоталітарний режим зовні лібералізувався, але не розпрощався з каральними методами. Розпочиналася доба «застою». Вже у серпні-вересні 1965 р. Україною прокотилася хвиля нових політичних арештів.

Відповіддю на репресивні заходи проти інтелігенції стала поява *дисидентського руху*, який охопив передусім творчу молодь і студентство України. В середині 70-х рр. він перетворився на *правозахисний рух*. У Києві з'явилася *Українська Громадська група сприянню виконання Гельсінських угод (Українська Гельсінська група – УГГ)* – відкрита громадська організація для боротьби за права людини. Серед її учасників відомі культурні діячі – **Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко** та ін. З 1988 р. сформована нова організація – *Українська Гельсінська Спілка,* що стала активним учасником демократичних перетворень в Україні.

Істотного удару по радянській системі завдала *Чорнобильська катастрофа* 26 квітня 1986 р. Ця жахлива аварія була не лише екологічною, а ще дала й відчутні соціальні зміни, знаменуючи собою переломний момент існування СРСР, продемонструвавши недосконалість тоталітарної системи, її нездатність захистити радянську спільність. Майбутні політичні зміни ставали невідворотними.

Вплив західноєвропейських постмодерних тенденцій на українську культуру в 70-80-х рр. був ускладнений перебуванням України у складі Радянського Союзу та мінімізацією зовнішніх культурних зв'язків. ***постмодернізм*** *реалізувався насамперед у літературі*.

Перший його етап став київський *літературний андеграунд* 70–80-х рр., а його найбільш видатними представниками **Володимир Діброва** (народ. 1951), **Богдан Жолдак** (народ. 1948) та **Лесь Подерв'янський** (народ. 1952). Їх твори тривалий час існували в самвидаві, а відразу як стали виходити в офіційному друці, здобули широку популярність. Ця література відкрила певні соціально-психологічні виміри пізньорадянського періоду, комбінуючи різні мовні рівні, включаючи суржик та використовуючи текстуальні винаходи чорного гумору та театру абсурду.

Українська постмодерна література використовує такі художні техніки європейського постмодернізму, як *іронія* та різні *форми пастішу* (вторинний літературний твір, що являє собою продовження або іншу сюжетну версію первинного, зі збереженням авторського стилю, персонажів, антуражу, часу дії тощо), граничним виразом яких є агресивний посттоталітарний *кітч*, зокрема, у творчості **Володимира Цибулька** (народ. 1964). Важливим аспектом ідейно-естетичного змісту творів українського постмодернізму стало *осмислення проблеми Іншого*. В намаганні зруйнувати тоталітарний радянський дискурс постмодерністські автори зображують свої персонажів такими, що намагаються сховати власну ідентичність.

Наступним етапом та справжнім феноменом української літератури стало угруповання *Бу-Ба-Бу* (скорочено від *бурлеск – балаган – буфонада*), період найбільш плідної та публічної діяльності якого припав на 1987–1991 рр. Формами творчості стають словесна іронія, театралізація тексту, перформанс, маска, створення кітчевих образів. Ключовою фігурою цього руху є **Юрій Андрухович** (народ. 1960), поет, прозаїк, есеїст, перекладач, автор романів «Рекреації» «Московіада», «Перверзія», в яких він представив подеколи реальний, подеколи карнавальний, фантасмагоричний та химеричний світ. Андрухович є найбільш відомим представником так званого *станіславського феномену* – визначного літературного та мистецького руху, який отримав назву від попередньої назви міста Іван-Франківська, що воно мало до перейменування у 1962 р. Одним із видатних його діячів є також письменник та журналіст **Тарас Прохасько** (народ. 1968). Його твори, написані в формі щоденника, містять філософський погляд на різноманітні теми з життя міста, регіону та України. Представником «станіславського феномену» є також **Євген Пашковський** (народ. 1962) – прозаїк, есеїст, автор романів «Свято», «Вовча зоря», «Безодня») та ін. В його творах – потік свідомості, змішування урбаністичних та сільських вимірів, людські переживання. Ще одна важлива постать українського постмодернізму – **Юрій Іздрик** (народ. 1962) – автор журнального проекту «Четвер», романів «Воццек», «Подвійний Леон» і «АМ™», збірок «Флешка» та ін. Постмодерною представлена Іздриком типологія невротиків, психопатів, класифікація болю, хвороби, світу абсурду.

Найбільш відомі представники молодої генерації українського постмодернізму – **Сергій Жадан** (народ. 1974) і **Любко Дереш** (народ. 1984). Жадан автор романів «Ворошиловград», «Інтернат», збірок поезії «Життя Марії», «Тамплієри», «Антена». Учасник низки мистецьких проектів, він живе та працює у Харкові. Л. Дереш в своїх романах «Культ», «Поклоніння ящірці» зображує світосприйняття, емоційний та містичний досвід підлітків. Завдяки таланту автора та провокаційним сюжетам романи Дереша виявилися цікавими для різних поколінь та здобули міжнародне визнання.

Український *феміністський постмодернізм* представлений **Оксаною Забужко** (народ. 1960), яка поєднує свою літературну працю з науковою та викладацькою діяльністю. Відомість письменниці приніс роман «Польові дослідження з українського сексу». Глибокими та філософськими є есеїстка та публіцистика Забужко: «Let my people go: 15 текстів про українську революцію», «З мапи книг і людей», «І знов я влізаю в танк…».

Представниками *театрального українського постмодернізму* є **Андрій Жолдак** та **Роман Віктюк**. Жолдак (народ. 1962) – відомий театральний режисер, в 2002–2005 рр. художній керівник Харківського драматичного театру ім. Т.Г Шевченка. Він вважається майстром епатажу і самореклами, відомий нетрадиційними постановками класичних та новітніх сюжетів, найбільш відомі з яких «Гамлет. Сни», «Медея», «Один день Івана Денисовича» та ін. Візитною карткою Романа Віктюка (1936–2020), є спектакль «Служниці» за однойменною п’єсою Ж. Жене. Це неповторне поєднання акторської пластики, хореографії та

музики. Відомі також такі постановки театру Романа Віктюка, як «Федра», «Мадам Батерфляй», «Лоліта», «Дама без камелій», «Саломея» та ін.

1991 рік знаменував нову сторінку в історії України. Після проголошення незалежності ідея духовно-національного відродження не набула вагомого масштабу, ментально Україна залишалася в ареалі російського культурного впливу. Усвідомленням цього стали події 2014 р. на Донбасі та в Криму, коли стало зрозуміло, що Україна залишається в стані перехідного суспільства – такого, що на шляху перетворень до демократичного устрою, ринкової економіки, в пошуках власної самоідентифікації, формування політичної нації.

Квоти на український мовний контент вступили в силу лише 2018 р. За ними теле- та радіостанції зобов'язані випускати в ефір не менше 75% україномовного контенту з загального обсягу. Це стимулювало розвиток вітчизняної кінематографічної та музичної індустрії.

Українське кіно сьогодні представлено іменами режисерів **Олеся Саніна** (фільм «Поводир»), **Сергія Лозниці** («Щастя моє» «Донбас»), **Любомира Левицького** («Штольня», «Тіні незабутих предків»), **Михайла Іллєнка** («Толока»), **Ахтема Саїтаблаєва** («Чужа молитва», «Додому»), **Антоніо Лукіча** («Мої думки тихі») та інших. Освоєння жанру телесеріалу почалося ще 1990-х рр. У 1996-2003 рр. на кіностудії «Укртелефільм» було знято серіал *«Роксолана»* за мотивами твору П. Загребельного (режисер **Борис Небієрідзе**). За останні п'ять років знято масштабні історичні саги: *«Століття Якова»* (реж. **Бата Недич**) та *«І будуть люди»* (реж. **Аркадій Непиталюк**), з яких постає історія України XX ст.

Гурти «Океан Ельзи», «Друга ріка», «Бумбокс», «Без обмежень», «KAZKA», «Hardkiss», українські виконавці Джамала, Тіна Кароль, ONUKA та інші – формують *музичні смаки* українців. Виконавці беруть участь в міжнародних конкурсах, їх добре знають за кордоном (світове відкриття 2018 р. – KAZKA та їх пісня «Плакала»). Україномовна продукція нарешті стає панівною в Україні, завдячуючи високій майстерності творів.

В *сфері образотворчого мистецтва* за роки незалежної України найяскравіше прозвучали імена художників та скульпторів **Івана Марчука, Олега Пінчука, Арсена Савадова, Олександра Гнилицького, Олександра Ройтбурда, Василя Цагалова, Анатолія Криволапа, Павла Макова, Олега Тістола** та інших. Їх творчість – це живопис і акціонізм, перфоманси та інсталяції, і навіть створення нових мистецьких напрямків («плентанізм» І. Марчука, «Paradise art» Є. Лещенка, «хронореалізм» Т. Сільваші). Мова сучасної української *архітектури* доповнюється конструктивізмом, мінімалізмом, хай-теком, бруталізмом, біо-теком тощо.

І, звичайно, до переосмислення нових українських соціокультурних реалій долучаються українські письменники. Нові твори презентують *Сергій Жадан, Ірена Карпа, Марія Матіос, Юрій Вінничук, Марина Гримич, Софія Андрухович, Тарас Прохасько* та інші. В 2009 р. вийшов роман О. Забужко «Музей покинутих секретів», що увійшов до переліку найкращих романів XXI ст. за версією швейцарського видання Tages Anzeiger. Трагічні події війни на Сході України знайшли відображення в цілому корпусі літературних творів, в яких авто-

ри переосмислюють трагічний досвід для країни. Зокрема, це *Сергій Жадан* та його «Інтернат», *Євген Положій* «Іловайськ», *Борис Гуменюк*, *Дмитрий Якорнов* «14 друзей хунты», *Гаська Шиян* «За спиною», *Тамара Горіха Зерня* «Доця», *Юлія Іллюха* «Східний синдром», *Валерій Ананьєв* «Сліди на дорозі» та інші.

Висновки

В своїй статті «Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала», надрукованої 1999 р., українська письменниця Ліна Костенко наголошувала на закоплексованості української культури через відчуття меншовартості, яке штучно нав'язувалося українському народу протягом століть. На третьому десятку незалежної України можемо констатувати суттєві зміни в сприйнятті українцями світу, а світу – українців. Незважаючи на економічні, політичні, соціальні проблеми, Україні вдалося сформувати потужний духовний потенціал розвитку на майбутнє. Завдяки правильно налаштованій культурній дипломатії центри української мови та культури існують в різних країнах Європи, Америці, Канаді. Голос України у світі чути, і його озвучують не лише політики, а й письменники, музиканти, художники, режисери та актори.

ТЕМА 8. КУЛЬТУРА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

План

1. **Територія, характер культури Слобожанщини та її дослідники.**
2. **Давнє минуле краю**
3. **Особливості культурного розвитку XVII-XVIII ст.**
4. **Культура Слобожанщини XIX – початку XX ст.**
5. **Культура Слобожанщини XX ст. (радянський та пострадянський період).**

Слобідська Україна – поняття *умовне*: лише приблизно можна окреслити її межі. Це територія більшої частини Харківської області (17 районів), значної частини Сумської (8 районів), Луганської (7 районів), Донецької (1 район) областей України та кількох районів Бєлгородської, Курської та Воронезької областей Росії.

Та *безумовне* поняття – етнокультурна специфіка регіону, *безумовна* реальність – наявність так званої «слобожанської ментальності» і особливої говірки мешканців краю (з українізмами у спілкуванні російськомовного населення та русизмами у живому мовленні українців, що далеко не завжди є проявом так званого «суржику», а є наслідком справжнього *білінгвізму*, тобто двомовності).

Теза визначного культуролога XX ст. Михайла Бахтіна, що *культура виникає на покордонні*, стосовно Слобідської України здається просто констатацією факту: тут вона справедлива і у метафоричному, і у прямому сенсі. Адже життя на межі двох природних комплексів (лісу та степу), на межі розселення етносів, а пізніше – поблизу кордонів держав, не могло не виробити самобутню культуру, домінантними ознаками якої є *відкритість* і *здатність до діалогу* – до того самого *діалогу культур*, про який писав М. Бахтін.

Все, що ми знаємо про минуле, ми знаємо завдяки зусиллям цілої армії науковців. Запам'ятаймо хоча б кілька імен слобожан – фундаторів нашого знання про рідний край.

Дмитро Багалій (1857–1932) – академік Всеукраїнської Академії наук, найстаранніший історик краю, вдвох з Д. Міллером написав двотомну «Историю города Харькова», у науково-популярній книзі «Історія Слобідської України» (1918) дав не тільки історичний огляд подій, а й цікавий зріз культурного життя краю до початку XX ст. **Микола Сумцов** (1854–1922) – академік Всеукраїнської Академії наук, етнограф, фольклорист, літературознавець, музейник, громадський діяч. Автор понад 800 статей та книг, серед них – науково-популярної книги «Слобожане. Історично-етнографічна розвідка (1918), що є справжньою енциклопедією народного побуту, культурних подій та персоналій визначених дослідників регіону. Його ім'я носить заснований ним Харківський історичний музей. **Петро Іванов** (1837–1931) – член-кореспондент Всеукраїнської Академії наук, етнограф, фольклорист, автор фундаментальних праць про вірування, звичаї, обряди селян Куп'янщини. **Стефан Таранушенко** (1889–1976) – професор, мистецтвознавець, музейник. Автор ґрунтовної монографії «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України». Ще у 1920-ті роки написав низку праць, присвячених краю, де народився: «Старі хати Харькова», «Покровський собор у Харкові», «Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст.» та ін.

Людина з'явилася на території Слобожанщини ще наприкінці раннього палеоліту – 35 тис. років тому, про що свідчать залишки матеріальної культури (знаряддя праці), знайдені поблизу м. Ізюму. У добу неоліту (V-III тис. до н.е.) на півдні краю жили племена ***Дніпро-донецької культури*** (які вже перейшли від збиральництва до землеробства та скотарства), а на півночі – племена мисливців, яким притаманна була ***культура ямково-гребінцевої кераміки***. З VIII до сер. VII ст. до н.е. кочові племена ***кіммерійців***, які вже застосовували знаряддя праці і зброю з міді та бронзи, облюбували ці землі, а з другої половини VII ст. до н.е. (початок доби заліза) скотарські племена іраномовних ***скіфів*** витісняють кімерійців, і південь сучасної Слобожанщини входить до великого державного об'єднання – Скіфського царства.

У III-II ст. до н.е. скіфів витісняють ***сармати***, а у VI–VII ст. н.е. тут з'являються ***слов'яни***; пам'ятки Роменської культури, тобто ***сіверців*** (саме від назви цього племені походить назва «Сіверський Дінець»), досить поширені на території Слобожанщини. На початку X ст. тюрки-кочівники знищують багато слов'янських поселень, однак після розгрому князем Святославом хазарів у 60-ті роки X ст. виникають нові слов'янські поселення, найвідоміше з яких – місто Донець поблизу села Карачовка недалеко від Харкова: воно згадується в Іпатіївському літописі у 1185 р. як перше місто, куди прийшов після втечі з полону князь Ігор. До речі, події, описані у «Слові о полку Ігоревім» (битва з половцями), на думку багатьох краєзнавців, відбувалися саме на теренах Слобожанщини або на прилеглих землях (найвірогідніше – поблизу Торських озер, тобто теперішнього Слов'янська Донецької обл.).

Між іншим, слов'яни не тільки воювали з ***половцями***, а й понад двісті років співіснували на цій території – вели обмін, торгівлю, вступали у шлюбні відносини, пізніше намагалися разом протистояти монголо-татарській навалі. Якщо згадати, скільки тюркізмів (зокрема топонімів – назв річок, міст, наприклад – Балаклія, Оскіл, Ізюм, а за однією версією й Харків) увійшло у російську та українську мову (ймовірно, не в останню чергу через контакти з половцями), причому ці слова зараз сприймаються слов'янами як «суто свої» (наприклад, слово «богатир»), можна зробити висновок, що *культурне взаємозбагачення, взаємонавчання* відбувалося тут навіть тоді, коли різні інтереси начебто не повинні були б сприяти взаєморозумінню.

З середини XIII ст. до середини XVII ст. край цей називали «*Диким полем*», хоча зовсім «диким» воно ніколи не було. Дійсно, внаслідок монголо-татарської навали міста й села на цій території зійшли нанівець, однак люди не кинули цей благодатний край – вони жили невеликими купками по лісах і переходили час від часу на інше місце (від чого їх і називали «бродниками»).

З середини XVII ст. починається нова колонізація краю: з одного боку – вихідцями з Правобережної України, які за часів Руїни тікали сюди від економічних утисків польської шляхти та конфесійного тиску католицької церкви, а з другого – російськими «служилыми людьми», які повинні були захищати південні кордони Московської держави від нападів татар, нести сторожову службу та будувати фортеці.

Люди з Правобережжя (а також з Лівобережжя, особливо з теперішньої Полтавщини – вони почали оселення першими) йшли сюди «на Україну», «на волю», «на слободу» (тобто «свободу»). Московський цар обіцяв протекцію і давав три неабиякої вартості «свободи»: 1) *«займанщину»* – право вільного займу землі, скільки кому треба; 2) *звільнення від податків*; 3) *право вільно гнати та продавати горілку***.**

Вільні поселення – **слободи** – і дали назви: *Слобідська* Україна, *Слобожанщина*. Йшли сюди, головним чином, відчайдухи, певною мірою авантюристи, однак не голодранці, а досить заможні й розважливі люди, які не боялися все почати з нуля й у перспективі ... знову все втратити, у тому числі життя. Називали їх у XVII ст. не «українцями», а «черкасами», бо перші переселенці прийшли сюди з Черкаського острова. Цей народний термін зустрічаємо й донині у слобідській ономастиці (поширені серед місцевих мешканців українські прізвища – Черкасов, Черкашенко, Черкашин) й у топоніміці (є на Харківщині Черкаські Тишки й Руські Тишки, Черкаська Лозова й Руська Лозова, Черкаський Бишкін і Руський Бишкін і т.п.).

Переселенці приходили часто зі своїми священниками, яких (як і дяків й інший причет) обирала паства з-поміж себе, і тому вони служили їй, а не державі чи церковній структурі. Однак цих священників підпорядковували Московській патріархії, а з 1667 р. – утвореній Білгородській єпархії, і поступово на Слобожанщині відбувається уніфікація церковних звичаїв за загальноросійським зразком. Характерно, що переслідування старих звичаїв та нищення книг київського друку особливо ретельно проводили етнічні українці – наприклад,

пізніше канонізований як святий білгородський єпископ **Йоасаф Горленко** (1705–1754).

*Значну роль у духовному житті слобожан XVII–XVIII ст. грали монастирі***.** Першим на Слобожанщині був заснований (ймовірно, ще за часів Київської Русі – принаймні, так твердять легенди) *монастир у Святих Горах* (тепер Слав'янський р-н Донецької обл.).

У іншому регіоні Слобожанщини – теперішній Сумщині – у 1654 р. на горі Охтир коло Охтирки ченці заснували *Троїцький монастир* (зруйнований за радянських часів, він був заново побудований на тому самому місці вже у незалежній Україні). З цим монастирем пов'язано чимало легенд та переказів, як і з славнозвісним *Курязьким Свято-Преображенським монастирем* поблизу Харкова. Заснований у 1663 р., монастир у Куряжі став одним з центрів духовного життя краю, а перебування у ньому тривалий час славнозвісної чудотворної ікони Озерянської Божої Матері зробило його місцем паломництва слобожан.

Великий вплив на культурне життя Слобідської України мало відкриття при харківському Свято-Покровському монастирі у 1726 р. *Харківського колегіуму – першого у регіоні середнього навчального закладу з елементами вищого*. Він дав світу чимало непересічних вчених (напр., відомого фізика-академіка В. Петрова, першого ректора Московського університету М. Каченовського, лікарів (напр., І. Базилевича), письменників (напр., неперевершеного перекладача «Іліади» Гомера М. Гнєдіча).

При колегіумі у 1768 р. відкрили «*Прибавочные классы*», де викладали цілком світські науки – геодезію, інженерну справу, математику, іноземні мови і навіть артилерійську справу. Пізніше додалися заняття з музики, танців, малюнку, живопису, архітектури (перший харківський губернський архітектор П. Ярославський одержав освіту у цих класах). Курс був розрахований на дітей дворян, які готувалися до державної служби. «Прибавочные классы» проіснували 20 років, потім їх злили з Народним училищем. У 1759-1769 рр. з перервами у Колегіумі викладав Г. Сковорода.

«Український Сократ», який уславив Слобожанщину «Баснями Харьковскими», провів більшу частину життя саме у цьому краї і був похований у селі Пан-Іванівка (тепер Сковородинівка Золочівського району Харківської області, де зараз знаходиться Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди), мав неабиякий вплив (і філософією, а ще більше – вчинками, самим характером життя) на багатьох слобожан, які пізніше уславили цей край.

Відкриття 1805 р. у Харкові університету – першого у підросійській Україні і одного з перших у Росії (ще й столиця не мала свого університету!) сталося завдяки громадському рухові, який ініціював вчений, винахідник і просвітник **Василь Каразін** (1773–1842), чиє ім'я тепер з повним правом носить Харківський національний університет. Університет за понад двісті років свого існування виховав, крім когорти визначних представників точних наук (таких як Нобелівський лауреат, мікробіолог Ілля Мечников, математики Михайло Остроградський та Олексій Погорєлов, астроном Микола Барабашов тощо), і визначних гуманітаріїв та діячів мистецтва – філологів **Олександра Потебню** (1835–1891) та **Юрія Кнорозова** (1922–1999) (останній розкрив таємницю пи-

семності майя), славетного етнографа та історика **Дмитра Яворницького** (1855-1940), відомого художника **Генріха Семірадського** (1843–1902), композитора **Миколу Лисенка** (1842–1912), поетів, які визнані класиками української та російської літератури – **Петра Гулака-Артемовського** (1790–1865), **Якова Щоголева** (1823–1898), **Михайла Кульчицького** (1919-1943), **Бориса Чичибабіна** (1923–1994) та багатьох інших, відомих далеко за межами України.

Власне, з університетської друкарні почалося книгодрукування на Слобожанщині. *Перша у російській Україні газета «Харьковский еженедельник»* – вийшла у 1812 р. саме з цієї типографії; видавцем виступив професор Й. Нельдехен. І *перші українські журнали* – сатирично-гумористичний *«Харьковский Демокрит»* (його видавав студент Василь Маслович) та літературно-мистецький, науковий і громадсько-політичний місячник *«Украинский вестник»* (ініціатором видання був професор Іван Срезневський, а головними редакторами студенти Євграф Філомафітський та Розумник Гонорський) вийшли майже одночасно у 1816 р. і були прямим «продуктом» університетського життя.

Сьогоднішній Харківський художній музей веде свій початок від університетського музею «*изящных искусств и древностей*», для якого В. Каразін ще до відкриття університету купив 2477 творів графіки західно-європейських майстрів XVI-XVIII ст. А. Дюрера, А. ван Дейка, Ф. Буше та ін. Міський історичний музей починався також із кількох університетських музеїв.

Університетське середовище виплекало й таке цікаве культурне явище кінця 1820-х – початку 1840-х років як *Харківська школа романтиків*. Навколо студента **Ізмаїла Срезневського** (1812–1880), майбутнього славетного філолога-академіка) згуртувалися **І. Бецький** (1818-1890), **Олександр Корсун** (1818–1891), **Микола Костомаров** (1817–1885), **Амвросій Метлинський** (1814–1870) та інші талановиті молоді літератори. *Гурток прагнув довести можливість створення українською мовою повноцінної словесності*. У 1831 р. І. Срезневський та І. Розковшенко упорядкували й видали *«Украинский альманах»*, де були вміщені талановиті українські поезії **Левка Боровиковського** (1806-1889), **Опанаса Шпигоцького** (1809–1889), **Євгена Гребінки** (1812–1848) та інших авторів. У 1833–1834 рр. завдяки зусиллям **Григорія Квітки-Основ'яненка** (1778–1843), основоположника української прози, визначного культурного діяча краю, вийшли два випуски альманаху *«Утренняя звезда»*, у 1841 р. виходить упорядкований О. Корсуном альманах *«Сніп»*, а у1843 р. – три томи альманаху *«Молодик»*, причому у першому томі були надруковані вірші Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Петренка та ін. Останнім виданням Харківської школи романтиків став *«Южный русский сборник»* А. Метлинського (1848), де було вміщено твори як самого упорядника (який писав під псевдонімом Амвросій Могила), так і Г. Квітки-Основ'яненка (драма «Щира любов, або Милий дорогше щастя»), Михайла Петренка (автора вірша, що став народною піснею «Дивлюсь я на небо...»), Стефана Александрова («Вовкулака, українське повір'я. Оповідання у віршах») та ін. *Харківська школа романтиків була першим цілісним тривалим у часі гуртовим естетичним явищем у новій українській лі-*

тературі і відіграла значну роль у становленні української національної свідомості.

Найвищого розвитку досяг слобожанський *живопис* наприкінці XIX ст. (з 1880-х рр.) – на початку XX ст. У цей час працюють у Харкові такі яскраві художні особистості як **Дмитро Безперчий** (1825–1913), **Михайло Ткаченко** (1860–1916), **Петро Левченко** (1856–1917), **Михайло Беркос** (1861–1919), **Сергій Васильківський** (1854–1917), завдяки яким ми маємо сьогодні не тільки уявлення про чудові пейзажі Слобідської України, але й про сільський та міський побут, типи хат, орнаментику вишивок і т.п.

Початок широкої художньої освіти у Слобідській Україні пов'язаний з приватною «Школою малюнку та живопису» **Марії Раєвської-Іванової** (1840–1912), першої жінки у Росії, яка одержала освіту у Петербурзькій Академії мистецтв. Відкрита у 1869 році, школа виховала багатьох талановитих художників. Серед них, наприклад, академік **Володимир Беклемішев** (1861–1920), автор *першого в Європі пам'ятника Т. Шевченку*, встановленого у 1900 р. просвітителькою **Христиною Алчевською** (1841–1920) разом із чоловіком, промисловцем і банкіром **Олексієм Алчевським** (1835–1901) у Харкові на території своєї садиби. У 1895 р. Раєвською-Івановою школа була передана місту, на її основі було створено Художнє училище, будинок якого, побудований у 1912 р. за проєктом Костянтина Жукова у стилі *українського модерну*, є одним із корпусів Харківської державної академії дизайну та мистецтв.

Харків ще з XVIII ст. був і центром *музичного життя* краю, а з другої половини XIX ст. – і центром професійної музичної освіти. У 1883 р. завдяки енергії та наполегливості музиканта та диригента **Іллі Слатіна** (1845–1934) при Харківському відділенні Російського музичного товариства було створено Музичне училище. На запрошення Слатіна у Харкові виступали П. Чайковський, С. Рахманінов, С. Танєєв, А. Рубінштейн та інші корифеї музичного мистецтва. Пізніше на основі училища виникла Харківська консерваторія, де навчався композитор **Ісаак Дунаєвський** (1900–1955), оперні співаки, народні артисти СРСР **Борис Гмиря** (1903–1969) та **Марк Рейзен** (1895–1992), а також інші визначні музиканти.

Театральне мистецтво на Слобожанщині розвивається з XVIII ст. 1780 року у місті було відкрито *перший у підросійській Україні стаціонарний театр*. Нова сторінка харківського театру фактично починається у 1814 р., коли антрепренер І. Штейн зібрав свою трупу. Саме у його театрі з ініціативи Г. Квітки-Основ'яненка фактично дебютував молодий актор з Курщини, кріпак **Михайло Щепкін** (1778–1863) – майбутня театральна зірка XIX ст. Пізніше харківську сцену уславили **Карпо Соленик** (1811–1851), **Микола Рибаков** (1811–1876), **Євлалія Кадміна** (1853–1881) та інші легендарні актори. Українські трупи М. Старицького та М. Кропивницького, де грали М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька та інші непересічні актори, були наприкінці XIX – на початку XX ст. частими гостями у Харкові. Великий внесок у розвиток театрального мистецтва краю зробив талановитий актор і режисер **Микола Синельников** (1855–1939), реформатор театральної сцени, вихователь плеяди

блискучих акторів – **Олени Полевицької** (1881–1973)**, Михайла Тарханова** (1877–1948)**, Олени Шатрової** (1892–1976)**, Клавдії Шульженко** (1906–1984).

У XIX – на початку XX ст. на Слобожанщині працювала ціла плеяда талановитих архітекторів. **Євген Васильєв** (1779–1833) та **Андрій Тон** (1800–1858) відомі перш за все спорудженням у класицистичному стилі дзвіниці Успенського собору (1844), що стала символом Харкова.

Петро Ярославський (1750–1810), **Михайло Ловцов** (1850–1907), **Володимир Нємкін** (1857–1908), **Віктор Величко** (1864–1923)**, Олександр Гінзбург** (1876–1949)**, Володимир Покровський** (1871–1931)**, Болеслав Михаловський** (1830–1909)**, Олександр Ржепішевський** (1879–1930), **Олександр Линецький** (1884–1953), **Василь Кричевський** (1872–1952), **Євген Васильєв** (1927–2007), **Костянтин Жуков** (1906–1988) та інші архітектори збагатили Харків та інші міста краю величними храмами, функціонально досконалими і естетично привабливими громадськими спорудами, вишуканими різностильовими приватними будинками. Найбільш відомий з цього сузір'я майстрів – **Олексій Бекетов** (1862–1941), академік архітектури.

Взагалі ж Харків та інші міста Слобідської України дають нам можливість познайомитися з такими архітектурними стилями XVII – початку XX ст. як *бароко, класицизм, ампір, неоренесанс, неокласицизм, псевдоруський, неовізантійський, псевдоготичний стилі, еклектика, декоративний модерн, конструктивний модерн, романтичний модерн, український модерн*.

Революційні події 1917–1920 рр., змінивши пріоритети суспільного життя, відбилися й на розвиткові культури. «*Стара*» культура, за певними винятками, була визнана «*шкідливою*» і «*класово ворожою*», тому нищення її виглядало як цілком логічне й справедливе.

Однак радянські роки – це не тільки доба тоталітаризму, утвердження примітивної ідеології, голодомор і репресії. Це й неабиякі досягнення у галузі культури. Радянська влада була проголошена 1919 р. саме у Харкові, і відтоді до 1934 р. столиця Слобожанщини стала столицею всієї України. Новий статус міста вимагав спорудження принципово нових будівель – і такі будинки у 20–30-ті рр. з'явилися.

Пам'яткою архітектури світового значення у Харкові і «візитівкою» міста є Держпром (Будинок державної промисловості) – перший висотний будинок у СРСР, споруджений із залізобетону й скла у 1925–1928 рр. за проектом архітекторів С. Серафимова, С. Кравця, М. Фельгера на теперішньому майдані Свободи. Стиль цього будинку – *конструктивізм*. Особливістю цієї архітектури є оригінальна гра форм, красиві пропорції, тонка виразність лаконічних деталей.

У цьому ж стилі споруджений був будинок колишнього Головпоштамту (1929) на Привокзальній площі Харкова. Інші стильові традиції теж представлені у харківській архітектурі XX ст.: *конструктивного ар-деко* (наприклад, Палац культури залізничників, 1932 р.), *декоративного ар-деко* (напр., Центральний універмаг, 1952 р.; будинок Південного вокзалу, 1952 р.; фонтан «Дзеркальний струмінь», 1946 р.), *модернізму* (Кіноконцертний зал «Україна», 1963 р.; корпус У-1 ХПІ, 1977 р.), *постмодернізму* (будинок Укрсоцбанку на

вул. Скрипника, 8, 2002 р.), *хай-теку* (адміністративний корпус фірми «АВЕК», вул. Сумська, 77, 1999 р.).

Історія деяких будинків – це жива історія нашої культури. Будинок «Слово» (згори він нагадує літеру «С»), побудований архітектором М. Дашкевичем у стилі на межі конструктивізму й модернізму у 1928 р., був призначений для літераторів. Тут мешкали Володимир Сосюра, Павло Тичина, Остап Вишня, Юрій Яновський, Микола Хвильовий, Микола Куліш, Майк Йогансен та інші класики нової української літератури, великий реформатор театру Лесь Курбас та інші визначні особистості.

У столичні часи *у Харкові діяла велика кількість літературних об'єднань: «Плуг»* (Спілка селянських письменників, 1922), *«Ґарт»* (Спілка пролетарських письменників, 1923), *«Авангард»* (1923), *ВУСПП, «Молодняк»,* ***«Нова генерація»*** (1926–1937) та інші. У цей час у Харкові виходило багато газет і журналів, зокрема у 1925 р. видавалися 61 український журнал та 12 російських.

У 1926 р. сталася визначна подія у мистецькому житті краю: із Києва був переведений авангардистський театр *«Березіль»*, створений у 1922 р. **Лесем Курбасом** (1887-1837).

У післявоєнні часи на сцені театру ім. Т. Шевченка працював **Леонід Биков** (1928–1979) – улюбленець глядачів, кіноактор і режисер, чий фільм «В бой идут одни старики» став кінокласикою XX ст. Зірки балету **Світлана Коливанова** (народ. 1940) й **Теодор Попеску** (1935–2008), оперний співак **Микола Манойло** (1927-1998), режисер театру ляльок **Віктор Афанасьєв** (1917–1987) (його ім'я зараз носить цей театр), режисер театру української драми **Андрій Жолдак** (народ. 1962) – кожна з цих яскравих особистостей – це епоха у мистецькому житті не тільки Харкова, а й країни. Сьогодні у Харкові, крім державних, існує ціла низка недержавних театрів, серед яких найзначніших художніх успіхів досягли театр «19» (реж. Ігор Ляденко) та театр «P.S.» (реж. – Степан Пасічник).

Слобожанщина другої половини XX ст. дала світу плеяду всесвітньо відомих діячів мистецтва. Це музиканти **Марк Кармінський** (1930–1995), **Володимир Крайнєв** (1944–2011), художники **Вагріч Бахчанян** (1938–2009)**, Віктор Гонтаров** (1943–2009), **Віталій Куліков** (1935–2015), фотомайстри **Борис Михайлов** (народ. 1938), **Володимир Оглоблін** (народ. 1954), **Володимир Бисов** (народ.1953), кіноактори **Людмила Гурченко** (1935–2011)**, Олексій Петренко** (1938–2017), **Наталя Фатєєва** (народ. 1934). Та, мабуть, найзначніший вплив на духовне життя інтелігенції краю, зокрема на покоління шістдесятників та на людей пострадянського суспільства мав (і має) поет **Борис Чичибабін** (1823–1994). Поет, який завжди був на боці тих, кого переслідувала влада, захищав справжні цінності культури й виступав проти державного лицемірства, духовної сплячки, був врешті-решт виключений зі Спілки письменників і відлучений від читача на довгі роки. Серед письменників Слобожанщини XXI ст. найвпливовіша постать – **Сергій Жадан** (народ. 1974).

Висновки

1. Домінантними ознаками культури Слобожанщини є відкритість та здатність до діалогу. Формування нової спільноти на кордонах розселення етносів та значний імміграційний фактор в її історії призвели до поліетнічності та поліконфесійності населення Слобідської України, що сприяло створенню в регіоні унікальної культурної цілісності.

2. У певні періоди історії цей край грав велику роль у становленні науки, освіти, мистецтва в Україні. Перший університет, перші газети й журнали, перші жінки-лікарі та художниці, перша висотна будівля у СРСР, першість у низці наукових відкриттів – свідоцтва значущості цього регіону у культурному розвитку країни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія української культури. Частина 1. Становлення та особливості української культури : навч. посіб. для студ. усіх спеціальн. / О. О. Петутіна та ін.; за ред. О. О. Петутіної. Х.: НТУ «ХПІ», 2011.

2. Історія української культури : навч. посіб. для студ. усіх спеціальн. : у 2-х ч. – Ч. 2. : Українська культура Нового та Новітнього часів / О. О. Петутіна та ін. ; за ред. О. О. Петутіної. Харків: НТУ «ХПІ», 2012.

3. Українська культура в іменах. Довідник для студ. усіх спеціальн. / О. О. Петутіна та ін. ; за ред. О. О. Петутіної. Х.: НТУ «ХПІ», 2017.

4. Вандишева-Ребро Н.В. Актуальні проблеми сучасної естетики. Пост-модернізм : метод. посіб. Суми, 2007.

5. Міщенко М.М. Сучасна культура України (друга половина XX– поч. XXI ст.) : навч.-метод. посіб. Х.: НТУ «ХПІ», 2014.

6. Морфологія культури : тезаурус / за ред. В. О. Лозового. Х., 2007.

7. Фрадкіна Н.В. Українська культура XIX століття. : навч.-метод. посіб. Х.: НТУ «ХПІ», 2011.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Культура України. Електронна Бібліотека /URL: http://elib.nplu.org/

2. Моя Україна. Культура / URL: http://moyaukraina.io.ua/s108554/kultura

3. Плани семінарів та методичні рекомендації з дисципліни «Історія та культура України» : навч.-метод. посібник для студ. усіх спеціальностей / Вандишева-Ребро Н.В. та ін. Х.: НТУ «ХПІ», 2019. – 55 с. URL:http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/42883

Зміст

Передмова
ПЕРЕДМОВА 3
ТЕМА 1. СУТНІСТЬ І КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 4
ТЕМА 2. СТАРОДАВНЯ КУЛЬТУРА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ 12
ТЕМА 3. КУЛЬТУРА ВІТЧИЗНЯНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 20
ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКИЙ РЕНЕСАНС XIV-XVI ст. 27
ТЕМА 5. ВІТЧИЗНЯНА КУЛЬТУРА НОВОГО ЧАСУ (XVII-XVIII СТ.) 35
ТЕМА 6. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XIX СТ. 44
ТЕМА 7. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 52
ТЕМА 8. КУЛЬТУРА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ 59
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 68

Навчальне видання

Українська культура.
Конспекти лекцій для дистанційного навчання:
для студентів першого курсу усіх спеціальностей

Укладачі ВАНДИШЕВА-РЕБРО Надія Валентинівна
ГАЙДАМАЧУК Ольга Володимирівна
КРАСІКОВ Михайло Михайлович
МАЛІКОВ Василь Володимирович
МІЩЕНКО Марина Миколаївна
ПЕТУТІНА Олена Олександрівна
ФРАДКІНА Наталя Володимирівна

Відповідальний за випуск *О. О. Петутіна*

В авторській редакції

Комп’ютерна верстка *В. І. Климко*